BAKI UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

SOSİAL-SİYASİ
elmlər seriyası

серия
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

series of
SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№ 4, 2024

Bakı – 2024

Baş redaksiya heyəti:

Babayev E.S. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N., Məmmədov Y.Ə., Əliyev İ.Ə., Paşayeva N.A., Rəcəbov M.R.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Məlikova M.F. (redaktor), **Vahidov F.Q.** (redaktorun müavini), **Hacıyev Z.C.** (məsul katib), **Abbasbəyli A.N., Əhmədov Ə.C., Əliyev B.H., Əlizadə H.Ə., İsmayılov R.R., Məhərrəmov A.M., Qasımov A.M., Məmmədov R.F., Rüstəmov İ.Ə., Əliyev Ə.İ., Həsənalıyev Z.M., Əliyeva K.R.**

© Bakı Dövlət Universiteti, 2024

BAKI UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

№4 Sosial-siyasi elmlər seriyası 2024

HÜQUQ

UOT 341.2

THE EU'S ROLE IN ENVIRONMENTAL LIABILITY AGREEMENTS

N.H.MEHTİYEV, R.Z.ƏLİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
rijanaliyeva@gmail.com

Internationally, the EU is a key actor, shaping agreements like the Paris Agreement, the Convention on Biological Diversity, and the Sendai Framework for Disaster Risk Reduction. It has ratified numerous multilateral treaties addressing issues such as ozone depletion, hazardous chemicals, and transboundary pollution. The EU's monitoring mechanisms include the European Environment Agency, Copernicus satellite data, and the Environmental Implementation Review. These tools ensure progress towards sustainability and assess compliance with laws like the Environmental Liability Directive. The EU's leadership in addressing the interconnected crises of climate change, biodiversity loss, and pollution highlights its commitment to a sustainable future, emphasizing international cooperation and the integration of environmental values into policymaking.

Keywords: Environmental Policy, Biodiversity, European Climate Law, Multilateral Environmental Agreements, Environmental Monitoring, Sustainable Development Goals (SDGs).

The European Union (EU) has emerged as a key actor in global environmental governance, shaping and implementing robust policies aimed at addressing pressing environmental challenges. Anchored by principles such as precaution, prevention, rectification at source, and the polluter-pays principle, the EU's environmental strategy reflects a commitment to sustainability, biodiversity preservation, and climate resilience. These policies are underpinned by the European Green Deal, a comprehensive roadmap targeting a circular economy, pollution reduction, and biodiversity restoration. The EU's active participation in multilateral environmental agreements (MEAs), such as the Montreal Protocol and the Convention on International Trade in Endangered Species (CITES), underscores its dedication to fostering international cooperation and addressing transboundary issues. Despite its

achievements, the EU acknowledges that global environmental degradation requires unified action at all levels to ensure a viable future for the planet. (1)

The European Union's (EU) environmental policy, based on Article 191 of the Treaty on the Functioning of the European Union, aims to preserve, protect and improve the quality of the environment and to protect human health. It also focuses on the careful and rational use of natural resources and contributes to promoting, at the international level, measures intended to combat regional or global environmental problems such as climate change and biodiversity loss. It is based on precautionary and preventive action, correction at source and the polluter-pays principle.

Action in areas of environmental policy such as air and water pollution, nature protection and restoration, waste management and climate change is under the jurisdiction of the EU. The principle of subsidiarity, however, limits the scope of EU action with regard to tax-related matters, spatial planning and land use, along with quantitative water resource management.

The EU's environmental policies are designed to speed up the transition to a sustainable, innovative and circular economy, where biodiversity is protected, valued and restored and environment-related health risks are minimised. They aim to enhance the EU's resilience and to decouple growth from resource use.

In December 2019, the European Commission adopted the European Green Deal, its roadmap to address climate change and environmental degradation. The roadmap aims to transform the EU into a modern, resource-efficient and competitive economy by: boosting the efficient use of resources; moving to a clean, circular economy; restoring biodiversity; and reducing pollution. The eighth environmental action programme (2022) guides environmental and climate policymaking and implementation until 2030. (2)

Biodiversity — the rich variety of life on Earth — is under threat, mainly because of unsustainable human activity. The EU hosts a wide range of animal and plant species and a variety of natural habitats. According to the European Environment Agency, most protected species in Europe have a poor or bad conservation status. Protecting nature is important for several reasons: it is crucial for the survival of species and their habitats; it is essential for human wellbeing because: our societies and economies rely upon ecosystem services, such as clean water and air, pollination, climate regulation and sources of nutrition or medicines, well-functioning ecosystems prevent the emergence and spread of zoonotic diseases (infectious diseases which can spread from animals to people); it is vital to protect our shared natural heritage.

The EU has played and continues to play an important role at international level in nature protection and conservation. It is party to several conventions including: the Convention on the Conservation of Wetlands,

adopted in Ramsar (1971); the Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora, known as CITES, adopted in Washington (1973); the Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals, adopted in Bonn (1979); the Convention on the Protection of European Wildlife and Natural Habitats, adopted in Bern (1982); the Convention on Biological Diversity, adopted in Rio de Janeiro (1992).

The EU is also bound by the Aarhus Convention (1998), which concerns public access to environmental information, public participation in decision-making and access to justice.

The EU has committed itself to protecting and restoring biodiversity. The EU's first legislation to protect nature was the original Birds Directive, adopted in 1979 and codified and replaced, in 2009, by Directive 2009/147/EC. The Directive provides comprehensive protection to all wild bird species naturally occurring in the EU. In 1992, the Habitats Directive (Directive 92/43/EEC) was adopted to help maintain biodiversity by protecting over 1,000 animal and plant species and over 200 types of habitats, and introducing the Natura 2000 network of protected areas across Europe. The Natura 2000 network's Special Areas of Conservation and Special Protection Areas currently (2021) account for around 18% of EU's land and 9% of EU seas.

The EU's nature-related legislation also deals with: invasive alien species (animals and plants introduced accidentally or deliberately into a natural environment where they are not normally present, with serious negative consequences for their new environment); wildlife trade (rules implementing CITES, which go beyond the convention's requirements, trade in seal products, and humane trapping standards); the role of zoos in the conservation of biodiversity.

Since the mid-2000s, the EU has adopted a series of biodiversity action plans and strategies. The latest one, the 2030 Biodiversity Strategy, aims to protect nature and reverse the degradation of ecosystems. The strategy aims to put Europe's biodiversity on a path to recovery by 2030, and contains over 100 specific actions and commitments. It is the proposal for the EU's contribution to the international negotiations on the global post-2020 biodiversity framework. A core part of the European Green Deal, it will also support a green recovery following the COVID-19 pandemic. (3)

The EU plays a key role in international environmental negotiations. It is a party to numerous global, regional or sub-regional multilateral environmental agreements on a wide range of issues, such as nature protection and biodiversity, climate change and transboundary air or water pollution. The EU helped shape several major international agreements adopted in 2015 at UN level, such as the 2030 Agenda for Sustainable Development (which includes the 17 global SDGs and their 169 associated targets), the Paris

Agreement on climate change and the Sendai Framework for Disaster Risk Reduction. It also became a party to the Convention on International Trade in Endangered Species (CITES), underscoring its dedication to conserving biodiversity and curbing illicit wildlife trade.

In 1972, the European Council, held in Paris, declared the need for a Community environment policy flanking economic policies, and called for an action programme to conserve and improve the environment and to combat pollution and nuisances.

In 1987, the Single European Act introduced a new 'Environment Title' (Title VII), which provided the first legal basis for a common environment policy. Its aims are to preserve the quality of the environment, protect human health and ensure rational use of natural resources. Subsequent treaty revisions strengthened the Community's commitment to environmental protection and the role of the European Parliament in its development.

In 1993, the Treaty of Maastricht made the environment (Title XVI) an official EU policy area. It introduced the codecision procedure and made qualified majority voting in the Council the general rule. Moreover, it urged Member States to assess their environmental impact and uphold the principle of sustainable growth.

In 1999, Article 3c of the Treaty of Amsterdam mandated the integration of environmental protection into all EU sectoral policies so as to promote sustainable development.

In 2007, the Treaty of Lisbon made climate change and sustainable development a priority. It also granted the EU legal personality to conclude international agreements.

These advancements strengthened the EU's role as a key actor on the global environmental front, leading the way with key initiatives such as the European Green Deal and the European Climate Law.

EU environment policy is based on four principles: precaution: if an action or policy has the potential to cause harm to the environment or public health, and there is persisting scientific uncertainty about its effects, this action should not be applied until further evidence is provided. Prevention: a tool aimed at preventing environmental damage, rather than reacting to it. This requires preventive measures to be taken to anticipate and avoid environmental damage. Rectifying pollution at source: if damage to the environment has already occurred, the polluters are obliged to take the appropriate measures to remedy it at the point of origin. 'Polluter pays': if damage has occurred, the polluters are obliged to take the appropriate measures to remedy it and pay for the costs. It is implemented through the Environmental Liability Directive, which aims to prevent or otherwise remedy environmental damage to protected species or natural habitats, water and soil.

Since 1973, the Commission has issued multiannual Environment Action Programmes (EAPs) setting out forthcoming legislative proposals and goals for EU environment policy. In May 2022, the 8th EAP entered into force, as the EU's legally agreed upon common agenda for environment policy until the end of 2030. It reiterates the seventh EAP's vision for 2050: ensuring well-being for all, while staying within planetary boundaries.

The new programme endorses and builds on the environmental and climate objectives of the European Green Deal along six priority objectives: achieving the 2030 greenhouse gas emission reduction target and climate neutrality by 2050. Enhancing adaptive capacity, strengthening resilience and reducing vulnerability to climate change. Advancing towards a regenerative growth model, decoupling economic growth from resource use and environmental degradation, and accelerating the transition to a circular economy. Pursuing a zero-pollution ambition, including for air, water and soil and protecting the health and well-being of Europeans. Protecting, preserving and restoring biodiversity, and enhancing natural capital (notably air, water, soil, forest, freshwater, wetland and marine ecosystems). Reducing environmental and climate pressures related to production and consumption (particularly in the areas of energy, industrial development, buildings and infrastructure, mobility and the food system). (4)

Environmental liability applies to environmental damage and the risk of damage resulting from commercial activities once it is possible to establish a causal link between the damage and the activity in question. Environmental damage may be direct or indirect damage caused to the aquatic environment, flora and fauna and natural habitats protected by the Natura 2000 network, as well as direct or indirect contamination of the soil, which could lead to a serious risk to human health.

Environmental liability is an application of the 'polluter pays' principle as set out in Article 191(2) of the Treaty on the Functioning of the European Union. Arrangements for applying it are set out in Directive 2004/35/EC.

Two systems of liability have been created: a system with no fault to be proven: this applies to dangerous or potentially dangerous commercial activities listed in EU law. Here, the operator may be held liable even if he has committed no fault. A system where evidence of a fault or negligence must be presented: this applies to all other commercial activities where species and natural habitats protected under EU law have been damaged or are at imminent risk of damage. The operator is only liable if he has committed a fault or has been negligent. (5)

On 26 July 2022, the Commission adopted a list of headline indicators to monitor progress towards the EU's environment and climate goals, as foreseen in the 8th EAP. This monitoring framework will inform European

citizens about the impact of EU climate and environmental policy and facilitate an exchange between policy-makers on where further efforts are needed, in order to stay within the safe and just limits of our planet. The headline indicators follow the structure of the 8th EAP building on the European Green Deal.

In line with article 4.4 of the 8th EAP and as outlined in the Communication, the Commission, supported by the European Environment Agency (EEA) and the European Chemicals Agency (ECHA) monitors, assesses and reports annually on progress on the priority objectives. Based on the selected headline indicators, the EEA assesses progress towards the 8th EAP objectives in annual reports published every December, from 2023 onwards.

A mid-term review was carried out on 13 March 2024 (under Article 5.1), which found that the EU's objectives under the European Green Deal are attainable if the actions planned are fully implemented. It underlined the importance of meeting climate and environmental objectives also for their positive economic impact, including in terms of health, resilience, or autonomy in material use. The mid-term report added that although many planned actions, such as legislative changes, have been carried out, it is too early to assess their impact on the environment as they are yet to be implemented on the ground.

Some of the reviews key findings include:- notable progress on climate change mitigation and adaptation, such as the adoption of key legislation to achieve climate neutrality, in particular the EU Climate Law, the Fit for 55 package of legislation and the 2021 Climate Adaptation Strategy. However, it noted that faster progress is needed to meet the EU's 2030 target of cutting GHG emissions at least 55% and achieve climate neutrality by 2050.

The effects of climate change on natural ecosystems, socio-economic sectors and people's health and wellbeing already being felt, in particular, due to more frequent and intensive weather extremes events.

All actions under the second circular economy action plan have been delivered, including the Ecodesign for Sustainable Products Regulation, which must now be implemented on the ground.

The delivery of most actions under the zero-pollution action plan, in particular the revision of the Industrial Emissions Directive and the Soil Monitoring Law, but progress towards zero pollution on the ground is mixed.

Most actions set out in the biodiversity strategy have been completed, including a political agreement on the Nature Restoration Law, as well as an increase in designated protected land and marine areas.

Water scarcity now affects almost one-third of the EU population every year. This has a direct impact on the well-being of current and future

generations and it is likely to further increase due to climate change and the increase in frequency and intensity of weather extremes.

A full evaluation of the 8th EAP is expected by 31 March 2029. This will be followed, if appropriate, by a proposal for the next environmental action programme by 31 December 2029 (Article 6).

The European Parliament, the Council of the European Union and the Commission exchange views annually, based on the reports, on actions taken, and possible future actions. (6)

The effectiveness of EU environmental policy is largely determined by its implementation at national, regional and local levels. Deficient application and enforcement remain an important issue. Monitoring is crucial – both of the state of the environment and of the level of implementation of EU environmental law.

In 2001, the EU adopted (non-binding) minimum standards for environmental inspections in the Member States. They have to ensure effective, proportionate and dissuasive criminal sanctions for serious environmental offences. These include, for instance: the illegal emission or discharge of substances into the air, water or soil; illegal trade in wildlife; illegal trade in ozone-depleting substances; and illegal shipment or dumping of waste.

The European Union Network for the Implementation and Enforcement of Environmental Law (IMPEL) is an international network of environmental authorities created to boost enforcement by providing a platform for policy-makers, environmental inspectors and enforcement officers to exchange ideas and best practices.

In May 2016, the Commission launched the Environmental Implementation Review, a new tool designed to help reach full implementation of EU environmental legislation, which goes hand in hand with its fitness check (Regulatory Fitness and Performance Programme – REFIT) of monitoring and reporting obligations under existing EU legislation so as to make it simpler and less costly.

In 1990, the European Environment Agency (EEA) was established in Copenhagen to support the development, implementation and evaluation of environment policy and to inform the general public on the matter. In 2020, it published its sixth State of the Environment Report on the status and outlook of the European environment.

In terms of monitoring, the EU also runs the European Earth Observation Programme (Copernicus), which provides environmental observation satellite data. With regard to pollutants, the European Pollutant Release and Transfer Register (E-PRTR) pro vides key environmental data from more than 30 000 industrial facilities in the EU. Data from both programmes is open access. (4)

Over the past 2-3 decades, the EU (including its member states) has emerged as a major actor and leader in international environmental policy. While the EU's role in international climate policy is subject to much public attention, it has also helped bring about and advance agreement in other key areas of international environmental policy, including with respect to the protection of biological diversity (the Convention on Biological Diversity and its Cartagena Protocol on biosafety and Nagoya Protocol on genetic resources), international governance of chemicals (Rotterdam, Stockholm and Minamata Conventions), the protection of the ozone layer (Vienna Convention and its Montreal Protocol) and many others (including regional agreements). Its leadership role in international environmental negotiations has not least been based on the pooling of its resources and weight with the size of the EU's internal market as an important indicator.

Arrangements for determining EU international environmental policy (including external representation). The participation of the EU in international environmental negotiations implies coordination between the Member States and the European Commission. Where negotiations aim at concluding new international treaties and involve EU competence, Article 218 of the Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU) is applicable. Accordingly, the European Commission is to make recommendations for negotiating directives to the Council of Ministers of EU member states that decides on these directives (usually by qualified majority). The EU negotiator, usually the European Commission (in the case of the international climate negotiations: the rotating Presidency of the Council of Ministers), subsequently leads the negotiations in close coordination with a committee of the Member States. Negotiating positions and objectives are generally decided by the member states, in the aforementioned negotiating directives or in Council Conclusions (with the latter requiring consensus among Member States). They are also further developed during the negotiations in consultation with the Member States (and with input by the European Parliament that, since 2009, can veto EU ratification of most international treaties). Coordination arrangements follow similar routes where international negotiations do not aim at concluding new international treaties. Informal pragmatic arrangements have been developed over the years to optimise EU negotiating influence. For example, in the international climate negotiations, a system of 'lead negotiators' has been established that allows the EU to make use of negotiating skills available among the European Commission and the EU Member States. The UK has regularly played a prominent role in such arrangements. (7)

Europeans enjoy high environmental standards. However, even robust EU environmental legislation is not sufficient to address transboundary and

global environmental degradation, nor to sufficiently reduce the impact of the EU's economic activity on natural resources worldwide. The environmental ambition of the European Green Deal will not be achieved by Europe acting alone.

Confronting the triple crisis of climate change, biodiversity loss and pollution requires commitment and effective cooperation at the international level. These crises reinforce each other, further damaging the environment and our health. Therefore, all need to be resolved if we want a viable future.

The EU plays an active role in multilateral environmental agreements and other environmental negotiations and processes. Its constructive position has on several occasions proved crucial to ensuring progress. The EU has also contributed to the development of the 17 Sustainable Development Goals.

The EU is working internally and globally to promote sustainable development, shifting towards low carbon and resource-efficient economies. Transforming social and economic systems means improving our relationship with nature – understanding its value and putting that value at the heart of decision making. (6)

Addressing the triple planetary crisis of climate change, biodiversity loss and pollution, as well as other global environmental challenges, requires efficient international cooperation. Most environmental problems also have a transboundary nature.

For this reason, the Lisbon Treaty establishes that one of the key objectives of the EU policy on the environment is to promote measures at international level to deal with regional or worldwide environmental problems. The EU therefore plays an active role in the elaboration, ratification, and implementation of multilateral environmental agreements.

The EU has already ratified many multilateral environmental agreements. These are at global level (multilateral agreements negotiated under the auspices of the UN), at regional level (for example in the context of the UN Economic Commission for Europe or the Council of Europe), and sub-regional level (for instance for the management of seas or transboundary rivers).

The matters addressed by these agreements are very wide. See below the full list of multilateral agreements to which the EU is a Party. (8)

MEAs are international agreements that address the most pressing environmental issues of global or regional concern and are critical instruments of international environmental governance and international environmental law. They cover a wide scope of issues, ranging from the protection of the atmosphere to the sustainable management of chemicals and waste, to halting nature and biodiversity loss.

States, regional economic integration organizations, and, in some instances, international organizations become party to MEAs with national governments responsible for implementing them.

Addressing the triple planetary crisis of climate change, nature and biodiversity loss, and waste and pollution, as well as other global environmental challenges, requires efficient international cooperation. Despite efforts by the international community, environmental degradation is continuing. Hence, we need to unite forces at all levels to address the impacts and drivers of environmental degradation more effectively. In this regard, strengthening implementation of and compliance with the MEAs is a key area of action. These agreements have emerged as one of the best ways of institutionalizing intergovernmental cooperation and triggering national action in the environmental sector.

There are many success stories of effective multilateral action through MEAs over the years. I will share two examples to illustrate this. The first one is the Montreal Protocol on Substances that Deplete the Ozone Layer. With universal ratification, the protocol has been extremely successful in its original aim of cutting the production and use of chlorofluorocarbons and other ozone-depleting substances. Nearly 99 per cent of ozone-depleting substances have been phased-out to date, resulting in the recovery of the ozone layer protecting us from harmful sun rays that cause skin cancer.

Similarly, the Convention on International Trade on Endangered Species (CITES), has made significant progress preventing more species from becoming threatened by trade and enabled the recovery of species that were endangered. CITES currently regulates international trade in over 40,000 species of plants and animals.

The overall goal of strengthening the engagement of MEAs in UNEA-6 is to promote coherence between the resolutions of the assembly and the decisions of the governing bodies of the MEAs. The discussions at UNEA-6 support the Environment Assembly in enhancing its relationship with the MEAs. They will contribute to the implementation of the 2030 Agenda for Sustainable Development by strengthening convergence of action and dialogue on common strategies and sharing of experiences, while providing increased visibility to the decisions of the governing bodies of the MEAs.

The agenda item will include an MEA day which will be organized with two high-level dialogues. MEA-related side events and an MEA exhibition will showcase cooperation between UNEP, other UN entities and MEAs, as well as intra-MEA cooperation. (9)

In conclusion, the European Union stands as a global leader in environmental governance, showcasing a steadfast commitment to sustainability, biodiversity preservation, and climate resilience. By integrating principles

such as the polluter-pays principle and the precautionary approach into its legal framework, the EU exemplifies how comprehensive policy-making can address the complex challenges of environmental degradation and climate change. Its proactive engagement in international treaties and initiatives, such as the Paris Agreement and the Convention on Biological Diversity, highlights its role as a key actor in fostering global environmental cooperation.

However, the journey toward sustainability is far from complete. The EU continues to face internal and external challenges, including the need to reconcile economic growth with environmental imperatives, ensure equitable transitions for all member states, and address the growing urgency of climate impacts. Despite these hurdles, the EU's emphasis on innovation, renewable energy, and sustainable practices reflects a forward-thinking approach that seeks to balance ecological health with societal well-being.

Ultimately, the EU's environmental efforts are a testament to the power of collective action and shared responsibility in addressing global challenges. As the world navigates the Anthropocene, the EU's experience offers valuable lessons for other regions aspiring to achieve a harmonious balance between human activity and the natural environment. By staying true to its principles and fostering inclusive partnerships, the EU can continue to lead the way in building a more sustainable and resilient future for all. (10)

REFERENCES

1. The European Union: A Very Short Introduction" by John Pinder and Simon Usherwood 2007, - p. 74.
2. An official website of the European Union https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:environment
3. Международное экологическое право: Учебник / Отв. ред. Р.М. Валеев. — Москва: Статут, - 2012, - с. 19.
4. Fact Sheets on the European Union European Parliament https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/71/environment-policy-general-principles-and-basic-framework
5. Əsədov A.Ə., Axundzadə L.T. Ekologiya hüququ. – Bakı – 2007, - s.75.
6. Environment European Union https://environment.ec.europa.eu/strategy/environment-action-programme-2030_en
7. Committees Parliament UK https://committees.parliament.uk/writtenevidence/61735/html/
8. Multilateral Environmental Agreements (MEAs) https://environment.ec.europa.eu/international-cooperation/multilateral-environmental-agreements-meas_en
9. UN Environment Programme https://www.unep.org/news-and-stories/story/how-multilateral-environmental-agreements-can-help-mend-planet
10. European Constitutional Law Robert Schutze 2012 (page 191)

Aİ-nin ƏTRAF MÜHİTƏ CAVABDEHLİK RAZILAŞMALARINDAKI ROLU

R.Z.ƏLİYEVA

XÜLASƏ

Beynəlxalq aləmdə Aİ mühüm bir aktordur və Paris Sazişi, Bioloji Çeşidlilik Konvensiyası və Sendai Çərçivəsi kimi razılaşmaları formalaşdırır. Ozon qatmanının azaldılması, zərərli kimyəvi maddələr və sərhədüstü çirklənmə kimi məsələləri nəzərə alan çoxsaylı çoxtərəfli sazişləri ratifikasiya edib. Aİ-nin monitorinq mexanizmlərinə Avropa Ətraf Mühit Agentliyi, Copernicus peyk məlumatları və Ətraf Mühitin İcrası Üzrə İcmal daxildir. Bu alətlər davamlılığa doğru irəliləyişin təmin edilməsi və Ətraf Mühitə Cavabdehlik Direktivi kimi qanunlara uyğunluğun qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur. Aİ-nin iqlim dəyişikliyi, bioloji müxtəlifliyin itirilməsi və çirklənmə kimi əlaqəli böhranlara qarşı liderliyi, davamlı gələcəyə olan öhdəliyini vurğulayır və beynəlxalq əməkdaşlığı və ətraf mühit dəyərlərinin siyasətə inteqrasiyasını önə çıxarır.

Açar sözlər: Ətraf Mühit Siyasəti, Bioloji Çeşidlilik, Avropa İqlim Qanunu, Çoxtərəfli Ətraf Mühit Sazişləri, Ətraf Mühit Monitorinqi, Davamlı İnkişaf Məqsədləri.

РОЛЬ ЕС В СОГЛАШЕНИЯХ ОБ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Р.З.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

На международной арене ЕС является ключевым игроком, формируя такие соглашения, как Парижское соглашение, Конвенция о биологическом разнообразии и Сендийская рамочная программа по снижению рисков бедствий. ЕС ратифицировал многочисленные многосторонние договоры, касающиеся таких проблем, как истощение озонового слоя, опасные химические вещества и трансграничное загрязнение. Механизмы мониторинга ЕС включают Европейское агентство по охране окружающей среды, спутниковые данные Copernicus и Обзор реализации экологической политики. Эти инструменты обеспечивают прогресс в направлении устойчивости и оценивают соблюдение законов, таких как Директива о экологической ответственности. Лидерство ЕС в решении взаимосвязанных кризисов изменения климата, утраты биологического разнообразия и загрязнения подчеркивает его приверженность устойчивому будущему, акцентируя внимание на международном сотрудничестве и интеграции экологических ценностей в процессы принятия решений.

Ключевые слова: Экологическая политика, Биологическое разнообразие, Европейский климатический закон, Многосторонние экологические соглашения, Экологический мониторинг, Цели устойчивого развития (ЦУР).

УДК 341.01

ОТЛИЧИЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ, КАК МЕРЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ПОДРЫВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ГРУПП, ОТ УМЫШЛЕННЫХ ДЕЯНИЙ ПО УНИЧТОЖЕНИЮ НАЦИОНАЛЬНОЙ, ЭТНИЧЕСКОЙ, РАСОВОЙ ИЛИ РЕЛИГИОЗНОЙ ГРУППЫ

Л.К.САЛИМОВА
Бакинский Государственный Университет
leyla.k.salimova@gmail.com

В статье отмечается, что переселение армян Восточной Анатолии в 1915 году было вынужденной мерой для противодействия подрывной деятельности армянских политических группировок. Поэтому попытки его квалификации как совершение преступного деяния, предусмотренного Конвенцией о геноциде, принятой спустя 33 лет в 1948 году, противоречит фундаментальному темпоральному принципу уголовного права. В статье также разоблачаются утверждения армянских националистов и их зарубежных покровителей относительно масштабов трагических событий 1915 года. В целях выявления истинных намерений правительства в отношении переселенных подданых в статье подвергнуты анализу положения Закона о переселении 1915 года.

Ключевые слова: право, переселение, законодательство, правовое регулирование.

Попытка квалификации переселения армян Восточной Анатолии в 1915 году как совершение преступного деяния, предусмотренного Конвенцией о геноциде 1948 г., принятой спустя 33 лет после этого события, т.е. вопреки фундаментальному темпоральному принципу уголовного права, обсуждается на разных платформах уже в течение нескольких десятков лет. Ее историческая и правовая оценка с диаметрально противоположных позиций не позволяет разрешить конфликт между двумя странами и установить нормальные дипломатические и экономические отношения. У людей, придерживающихся противоположных взглядов относительно оценки сути событий 1915 года есть «турецкий тезис» и «армянский тезис». В дискуссионных областях ученые обычно довольствоваться взглядом лишь на прошлое указанной проблематики, а негативное влияние искаженных исторических фактов на социально-психо-

логические процессы, в особенности травмирование психики нынешнего молодого поколения армян мифами о «Большой Армении», тотальная фальсификация достоверных сведений, к сожалению, отодвигаются на второй план. Однако исследование под названием «Диалог об армянском табу», в котором собраны дискуссии Ахмета Инселя и Майкла Мариана, показывает, что насколько сильны способы воспитания, образования и социализации человека при формировании взрослой жизни и политической идентичности человека. Точно таким же образом историческая память, созданная войнами и переселениями, сильно влияет на людей и эти эффекты усиливаются от одного поколения к другому. Как верно отмечают Ахмет Инсель и Майкл Мариан, социальная память является важным вопросом в историографии. Однако, хотя авторы критикуют историческую память Турции, они вместе с тем не упоминают, что памятники «геноциду армян», построенные в различных странах, являются инструментом построения памяти. Так, только во Франции имеется 46 (!) памятников «геноцида армян», упомянутых М.Марианом (1). По мнению Б.Караджи, эти памятники играют важную роль в создании социальной памяти, так как армянским националистам нужна была «новая социальная память» в рамках «проекта геноцида». Пока создавалась эта новая социальная память, отношения с турками пришлось забыть и заменить вымышленными повествованиями о геноциде (2, 29). В этом контексте передавалась неверная или неполная информация, в систему восприятия армян вмешивались и создавались новые ритуалы. Например, традиция посещения упомянутых «памятников геноцида» закрепляет образы в памяти посетителя.

В современных документах по правам человека определены обстоятельства, когда переселение граждан противоречит международному праву и стандартам. При разработке Римского статута была мощная поддержка включению депортации в список преступлений против человечности, подпадающих под юрисдикцию Суда, хотя два государства имели оговорки относительно ее сферы действия.

Отчет мирной конференции 1919 года и отчет 1973 года Конвенция об апартеиде признала насильственное перемещение населения в пределах границ государства преступлением против человечности. Хотя в Уставе Международного трибунала по бывшей Югославии насильственное перемещение населения не квалифицируется как преступление против человечности, Судебная палата Международного трибунала по бывшей Югославии по делу Р.Крстича постановила, что это была форма преступления против человечности, заключающаяся в бесчеловечном обращении (3).

Принципы 5 и 6 Руководящих принципов по вопросам внутренне-

го перемещения, подготовленных Представителем Генерального секретаря ООН Ф.М.Денгом, запрещают произвольное перемещение людей внутри территории, а Принципы 7 и 8 определяют гарантии, которые необходимо соблюдать при осуществлении любого перемещение, разрешенное международным правом. Другие документы по правам человека также определяют обстоятельства, при которых принудительное перемещение людей внутри территории запрещено.

К сожалению, Статут не проводит четкого различия между депортацией и перемещением. Однако, учитывая общее различие между депортацией как принуждением людей пересечь национальную границу и переселением как принуждением их переехать из одной части страны в другую, без пересечения национальной границы.

Термины «насильственный» и «принудительный» следует понимать широко, в соответствии с целью Статута включать любую форму принуждения, которая приводит к выезду людей из района, где они находятся.

По делу Б.Симича Судебная палата Международного трибунала по бывшей Югославии пришла к выводу, что перемещение людей является незаконным только в том случае, если оно является принудительным, т.е. е. не является добровольным и «когда это происходит без оснований, разрешенных международным правом и при оценке того, было ли перемещение лица добровольным или нет, ей следует выходить за рамки формальностей и рассматривать все обстоятельства, связанные с перемещением лица, чтобы выяснить истинное намерение этого человека(4).

Законодательный термин «насильственное перемещение населения» в пределах национальных границ требует принудительного перемещения ряда лиц или, по крайней мере, намерения принудить такое перемещение, а не незаконного перемещения отдельного человека, если только оно не было частью перемещение населения или группы лиц. Однако первый существенный элемент этого преступления требует только насильственной передачи «одного или нескольких лиц». Предположительно, эта формулировка была принята для того, чтобы лица низшего звена могли быть осуждены за насильственное перемещение, если они сами несут ответственность за перемещение только одного или нескольких лиц из целевой группы или населения. В противном случае только самые высокопоставленные лица могли бы быть привлечены к уголовной ответственности за насильственное перемещение населения и их подчиненных, которые осуществившее насильственное перемещение, могло избежать уголовной ответственности за это преступление. Поскольку принудительное перемещение применяется в пределах национальных границ, высылке следует придавать обычное значение.

Однако, учитывая недавнюю историю внутреннего перемещения людей и широкое определение этого термина «насильственно» фраза «выселение или другие принудительные действия» должна включать в себя весь спектр принудительного давления на людей с целью заставить их покинуть свои дома, включая угрозы смертью, разрушение их домов и другие акты преследования, такие как лишение членов группы работы, отказ в доступе к школам и принуждение к ношению символов их религиозной идентичности. В деле Крноелаца Апелляционная палата Международного трибунала по бывшей Югославии постановила, что именно отсутствие подлинного выбора делает перемещение незаконным и что простого выражения согласия недостаточно для демонстрации согласия, когда обстоятельства лишают согласие какой-либо ценности (5).

Следует отметить, что общественное мнение Европы и США всегда относилось к борьбе греков, сербов и болгар на территории Османской империи с начала XIX века, как к освободительным войнам в духе христианского братства. Русско-турецкая война 1877-1878 года и Сан-Стефанский и Берлинский договоры, подписанные после него, сыграли большую роль в «армянском вопросе», или «Анатолийской реформе», как правительство Османской империи предпочитала называть его из-за дипломатической чувствительности. Несомненно, в XIX веке армяне внимательно следили за борьбой за автономию и независимость других народов, составлявших Османскую империю. Деятельность группы интеллектуалов и политиков по построению национальной идентичности и подготовке общества к аналогичному процессу борьбы началась в XIX веке. В этом столетии оно набрало обороты, хотя до 1878 года об «армянском вопросе» на международной политической арене говорить было невозможно (6).

Будучи самой слабой из великих держав, Османская империя оказалась перед угрозой расчленения, а между 1915 и 1917 годами союзники тайно договорились о разделе всей империи после победы союзников, при этом Россия получила бы Константинополь, Босфор и районы восточной Анатолии, где проживало большинство армян, Италия, вступившая в войну лишь в мае 1915 г., получила бы южную Анатолию, Греции досталась бы часть прибрежной Анатолии вокруг Измира (Смирны), к Франции отошли бы юго-центральная Анатолия и территории нынешних Сирии и Ливана, а к Великобритании - территория, простирающаяся от Багдада вдоль Персидского залива. Будущее турецкое государство должно было быть ограничено частью северо-западной Анатолии, примерно одной третью от его нынешнего размера.

В феврале 1915 года Великобритания начала злополучную Галлиполийскую кампанию, призванную захватить Константинополь и вы-

вести Турцию из войны. Это началось с морской бомбардировки Дарданелл 18 марта 1915 года. Однако еще более серьезным был конфликт на Кавказском фронте, то есть в районе восточной Анатолии, где проживало большинство армян.

Правители Турции были искренне потрясены, когда услышали о том, что случилось с армянами. По их мнению, они изгнали армян по законным причинам войны, в разгар чрезвычайной ситуации в стране, никогда не желая, чтобы их убили, и пытались облегчить их страдания. Сотни тысяч мусульман-турков также были убиты в особо жестоких войнах, иногда руками армян.

По мнению турецкого историка Мима Кемаль Оке, официальные циркуляры, разосланные губернаторам провинций, из которых должны были быть переселены армяне, ясно дают понять, что оно «не было направлено на уничтожение каких-либо лиц или групп, и жизнь людей должна быть защищена», что любые турецкие войска, участвующие в убийствах, грабежах или изнасилованиях, «должны быть строго наказаны», а виновные государственные чиновники должны быть немедленно отстранены от должности и преданы военному трибуналу» (7, 135).

В этих утверждениях есть доля истины и они заслуживают доверия, так как армяне за пределами зоны боевых действий не были переселены. По словам М.К.Оке, положения османских циркуляров, предписывающие переселить армян свидетельствуют, что следует позаботиться о уязвимых категориях и армянам должна быть предоставлена защита от нападений, а «оставшиеся армяне не должны быть вывезены из мест своего пребывания» (7, 134).

Для того, чтобы объективно определить степень вины лиц, совершивших серьезные преступления и массовые убийства, необходимо принять во внимание и доводы как стороны обвинения, т.е. тех, кто пострадал, но и аргументы, которые приводит сторона защиты. В этой связи можно отметить выступление Кемаль-бея, приговоренного к смертной казни в военном суде в 1919 году, где он заявил, что события, являющиеся предметом соответствующего судебного разбирательства, должны обсуждаться не только в связи с местом и способом, в которых они произошли, но и с причинами, из-за чего они произошли. Кемаль-бей тогда отметил жестокое отношение армян к государству и народу во время первой мировой войны, указал, что турки никогда не были «жестокими», подчеркнул, что что армяне уничтожили сотни тысяч невинных турок, чтобы обрести независимость, и это спровоцировало мусульманский народ (8).

Справедливости ради следует подчеркнуть, что сотни лет мира, экономическое превосходство, постоянно улучшающиеся политические

условия, не давали армянам повода для мятежа. Тем не менее в XIX веке началась армянские выступления, которые закончились катастрофой для обеих сторон. После того, как российские армяне перенесли свою националистическую идеологию в Восточную Анатолию, армянское восстание стало реальной угрозой для Османского государства, а две партии националистов придали армянскому сепаратизму политически организованный характер и возглавили армянское восстание. Первая, Гнчакская революционная партия, была основана в Женеве (Швейцария) в 1887 году армянами из России. Вторая, Армянская революционная федерация, называемая дашнаками, была основана в Российской империи, в Тифлисе, в 1890 году. Оба были марксистами и их методы были жестокими. Манифесты Гнчакской и дашнакской партий призывали к вооруженному мятежу в Османской империи. Терроризм, в том числе убийство как османских чиновников, так и армян, выступавших против них, был частью партийной платформы. Несмотря на то, что обе группы были марксистами, они сделали национализм важнейшей частью своей деятельности. В этом они были очень похожи на националистических революционеров Болгарии, Македонии или Греции.

В отличие от греческих или болгарских революционеров, у армян была демографическая проблема. В Греции большинство населения составляли греки. В Болгарии большинство составляли болгары. Однако на землях, на которые претендовали армяне, армяне составляли довольно незначительное меньшинство. Регион, который назывался «Османской Арменией», «Шесть вилайетов» Сиваса, Мамюрютюлазиза, Диярбакыра, Битлиса, Вана и Эрзурума, был заселен армянами только на 17%, а 78% населения составляли мусульмане. Это имело важные последствия для армянского мятежа, потому что единственным способом создать «Армению», к которой они стремились, было изгнание мусульман, которые там жили.

Всякому, кто сомневается в намерениях радикалов, достаточно взглянуть на их послужной список: такие действия, как убийство одного губернатора провинции Ван и покушение на убийство другого, убийства начальников полиции и других чиновников, покушение на султана Абдул-Хамид II. Это были радикальные националисты, которые воевали с Османским государством.

Начиная с 1890-х годов армянские революционеры из России начали проникать в Османскую империю. Они контрабандой переправляли винтовки, патроны, динамит и боевиков через плохо защищенные границы в провинции Ван, Эрзурум и Битлис по маршрутам, показанным на карте. Османы были плохо вооружены для борьбы с ними. Проблема была финансовая. Османы все еще несли страшные потери в

войне 1877-78 годов с Россией. Они страдали от капитуляций, от долгов и от хищных европейских банкиров. Следует также признать, что османы были плохими экономистами. В результате не хватало денег на содержание новых полицейских и воинских частей, которые были необходимы для борьбы с революционерами и сдерживания курдских племен. Количество солдат и жандармов на Востоке никогда не было достаточным, и они часто месяцами не получали жалованья. Победить бмятежников с такими ограниченными ресурсами было невозможно.

Безусловно, самыми агрессивными из мятежников были дашнаки. Дашнаки из России были лидерами восстания. Они были и подстрекателями, и организаторами, и исполнителями, которые превратили армян Анатолии в заложников своих намерений.

Прежде чем армян спровоцировать на восстание, их традиционная лояльность к своей церкви и лидерам общины должна была быть уничтожена. Мятежники поняли, что армяне больше всего любят и уважают свою церковь, а не революцию. Поэтому дашнакская партия решила взять церковь под свой контроль. Большинство духовенства, однако, не поддерживало атеистов-дашнаков. Церковь могла быть захвачена только с помощью насилия.

В этих условиях «покорение» армянского духовенства, выступавшего против дашнаков, бывших лояльными османскими подданными, просто физически устраняли. Армянский епископ Вана Богос был убит мятежниками в своем соборе в канун Рождества, так как он был верным османским подданным. После убийства отца Арсена главой армянских школ стал дашнак Арам Манукян, человек без известных религиозных убеждений. Он закрыл религиозное образование и занялся революционным образованием. Так называемые «религиозные учителя» распространились по всей провинции Ван, проповедуя мятеж, а не религию (9).

Другой группой, которая больше всего угрожала могуществу мятежников, было армянское купеческое сословие. Как группа, они поддерживали правительство и хотели мира и порядка, чтобы иметь возможность заниматься бизнесом. Были убиты те, кто наиболее публично поддерживал свое правительство, такие как мэр Вана Бедрос Капамачян, а также многочисленные армянские полицейские, по крайней мере один начальник полиции Армении и армянские советники правительства. Только очень храбрый армянин встал бы на сторону правительства.

С 1902 по 1904 год основная кампания по вымогательству принесла сумму, эквивалентную в сегодняшних деньгах, более восьми миллионов долларов. И это была только сумма, собранная центральным дашнакским комитетом за короткий период, почти все из-за пределов Османской империи. Армянский простой народ также не избежал

поборов со стороны мятежников. Они были вынуждены кормить и размещать мятежников. Британский консул Эллиот сообщал: «Они [дашнаки] живут в христианских деревнях, живут на лучшее, что у них есть, делают взносы в свои фонды и заставляют молодых женщин и девушек подчиняться их воле. Тех, кто навлекает на себя их неудовольствие, хладнокровно убивают» (10).

Самой большой ценой для жителей деревни была принудительная покупка оружия. Жители деревни были превращены в повстанческих «солдат», хотели они того или нет. Если бы им предстояло воевать с турками, им нужно было оружие. Мятежники контрабандой вывозили оружие из России и заставляли армянских крестьян покупать его (11).

Мятежники имели в виду не только военную организацию, когда заставляли жителей деревни покупать оружие. С жителей деревни взимали двойную плату за оружие. Винтовка стоимостью 5 фунтов стерлингов была продана за 10 фунтов стерлингов. И их организация, и сами мятежники очень хорошо зарабатывали на продажах (9).

Даже европейцы, друзья армян, видели, что мятежники были причиной проклятия, обрушившегося на Восточную Анатолию. Консул Зеле писал в 1911 году: «Из того, что я видел в тех частях страны, которые я посетил, я более чем когда-либо убедился в пагубном влиянии Дашнакского комитета на благосостояние армян и вообще этой части Турции. Нельзя упускать из виду тот факт, что во всех местах, где нет армянских политических организаций или где они развиты несовершенно, армяне живут в относительном согласии с турками и курдами» (12).

В Османской империи армянские мятежники действовали открыто, хранили тысячи единиц оружия, убивали мусульман и армян, губернаторов и других чиновников и восставали снова и снова. Единственной, кто действительно выиграл от их действий, была Россия – страна, в которой они организовались, страна, откуда родом их лидеры.

Османы терпели армянских революционеров, потому что у османов не было выбора и на карту было поставлено само существование Османской империи. Сербия, Босния, Румыния, Греция и Болгария уже были потеряны из-за европейского вмешательства. В результате османам было практически невозможно должным образом наказать мятежников. Европейцы потребовали, чтобы османы приняли действия революционеров, которые сами европейцы никогда не потерпят в своих владениях (9).

Все, что могли сделать османы, это попытаться сохранить спокойствие, насколько это было возможно. Это означало, что мятежников нельзя наказывать так, как они должны были быть наказаны. Османов можно только пожалеть. Они знали, что если они будут править долж-

ным образом, то результатом будет исчезновение их государства.

Следует отметить, что было два фактора, которые привели к поражению Османской империи на Востоке в первой мировой войне. Первое – это катастрофическое по своим последствиям нападение Энвер-паши на Сарыкамыш. Из задействованных в этом 95 тысяч турецких солдат 75 тысяч погибли. Вторым фактором же было армянское восстание.

Когда нависла угроза Первой мировой войны и османская армия мобилизовалась, армяне, которые должны были служить своей стране, вместо этого перешли на сторону русских.

Армянские националисты часто утверждают, что приказ Османской империи о переселении армян не был вызван армянским восстанием. В качестве доказательства они отмечают тот факт, что закон о переселении был издан в мае 1915 года, примерно в то же время, когда армяне захватили город Ван. Согласно этой логике, османы должны были планировать переселение за некоторое время до этой даты, поэтому восстание не могло быть причиной их переселения. Действительно, османы начали рассматривать возможность переселения за несколько месяцев до мая 1915 года. Лживость же приводимого армянскими националистами этого довода заключается в том, что целенаправленная подготовка армянского восстания началось задолго до мая 1915 года.

Европейские наблюдатели еще до 1914 года знали, что в случае войны армяне перейдут на сторону России. Еще в 1908 году английский консул Диксон сообщал: «Армянские революционеры в Ване и Салмасе (в Иране) были проинформированы своим комитетом в Тифлисе, что в случае войны они перейдут на сторону русских против Турции. Без помощи русских они смогли мобилизовать около 3500 вооруженных снайперов, чтобы преследовать турок на границе и на их линиях связи(13).

Британские дипломатические источники сообщили, что в 1913 году, готовясь к войне, армянские революционные группы встретились и договорились координировать свои усилия против Османской империи. Британцы сообщили, что этот союз стал результатом встреч с «российскими властями». Дашнакский лидер (и член османского парламента) Врамиан отправился в Тифлис, чтобы встретиться с российскими властями. Британцы также сообщили, что «армяне отбросили всякую видимость лояльности, которую они когда-то демонстрировали, и открыто приветствуют перспективу российской оккупации армянских вилайетов» (14).

Даже дашнакские лидеры признавали, что дашнаки были союзниками России. Премьер-министр Республики Армения дашнак Ованес Качазнуни заявил, что план партии в начале войны состоял в союзе с русскими.

С 1910г. революционеры разработали план, где были изложены задачи как по всей Восточной Анатолии армянские села должны быть организованы в региональные командования, как должны подвергаться нападениям мусульманские села, а также были раскрыты особенности партизанской войны.

Перед началом войны разведка османской армии докладывала о планах дашнаков: заявить о своей лояльности Османскому государству, но при этом увеличить вооружение своих сторонников. Если бы война была объявлена, армянские солдаты с оружием в руках перешли бы в русскую армию. Армяне ничего бы не сделали, если бы османы начали побеждать русских. Если османы начнут отступать, армяне сформируют вооруженные партизанские отряды и нападут по плану. Донесения османской разведки были верны, потому что именно это и произошло.

Русские дали дашнакам 24 миллиона рублей на вооружение османских армян. В сентябре 1914 года они начали раздавать оружие армянам на Кавказе и в Иране. В том же месяце, за семь месяцев до того, как был издан приказ о переселении, начались нападения армян на османских солдат и чиновников. Дезертиры из османской армии сначала объединялись в то, что официальные лица называли «бандами». Они нападали на призывников, сборщиков налогов, жандармские заставы и мусульман на дорогах. К декабрю в провинции Ван вспыхнуло всеобщее восстание. Дороги и телеграфные линии были перерезаны, жандармские заставы атакованы, мусульманские деревни сожжены, их жители убиты.

К февралю со всего Востока стали поступать сообщения о нападениях: двухчасовое сражение под Мушем, восьмичасовое сражение в Абааке, нападение 1000 армян под Тимаром, набеги армянских четтов в провинциях Сивас, Эрзурум, Адана, Диярбакыр, Битлис и Ван. Телеграфные линии на фронт и из османских городов на запад много раз перерезались, ремонтировались и снова перерезались. Караваны снабжения армии подвергались нападениям, а также колонны раненых солдат. Под удар попали подразделения жандармерии и солдаты, посланные для восстановления телеграфных линий или защиты колонн снабжения. В качестве примера масштабности проблемы можно привести тот факт, что в середине апреля целой дивизии жандармских войск было приказано перебраться из Хаккари в Чатак для подавления крупного восстания, но дивизия не смогла прорвать армянскую оборону (9).

После тщательной подготовки армяне подняли восстание в городе Ван. 20 апреля хорошо вооруженные армянские отряды, многие из которых были одеты в военную форму, взяли город и вытеснили османские войска с цитадели. Мятежники сожгли большую часть города, некоторые здания также были разрушены двумя пушками, которые османы

держали в цитадели. С Эрзерумского и Иранского фронтов были посланы войска, но они не смогли освободить город. Русские и армяне наступали с севера и юго-запада. 17 мая османы эвакуировали цитадель. Солдаты и гражданские лица пробивались на юго-запад вокруг озера Ван. Некоторые сели в лодки по озеру, но почти половина из них была убита мятежниками, стрелявшими с берега или когда их лодки сели на мель. Некоторые из мусульман Вана выжили, по крайней мере, на какое-то время, будучи отданными на попечение американских миссионеров. Большинство из тех, кто не спасся, были убиты. Жителей деревни либо убивали в их домах, либо собирали из окрестностей и отправляли на большую резню в Зеве (9).

Последовавшие за этим страдания мусульман и армян хорошо известны. Это была история кровопролитной войны между народами, в которой погибло огромное количество людей. Когда османы отвоевали большую часть Востока страны, армянское население бежало в Россию. Там они голодали и умирали от болезней. Когда русские отвоевали провинции Ван и Битлис, они не позволили армянам вернуться, оставив их голодать на севере. Русские хотели получить эту землю для себя. Хорошо известно также, что армяне, оставшиеся в провинции Эрзурум, в конце войны массово убивали мусульман.

Все эти факты показывают, что армянские мятежники на самом деле были агентами России и армяне Османского Востока восстали именно в тех районах, которые были наиболее важны для русских. Выгода от восстания в городе Ван, центре османской администрации на юго-востоке, очевидна. Другие очаги восстания в действительности были более важными: восстание в провинции Эрзерум отрезало османскую армию от снабжения и коммуникаций. Восстание стояло прямо на пути русского наступления с севера. Армяне восстали в районах Сарай и Башкале, на двух крупных перевалах, которые русские должны были использовать для вторжения из Ирана. Армяне восстали в районе Чатака, на горных перевалах, необходимых османам для переброски войск к границе с Ираном, перевалах, необходимых для отступления османов. Армяне массово восстали в провинции Сивас и в Шебинкарахисаре. Казалось бы, странное место для восстания, регион, где армяне превосходили мусульман численностью десять к одному, но Сивас был тактически важен. Это была железнодорожная станция, с которой все припасы и люди шли на фронт, в основном по одной дороге. Это было идеальное место для партизанских действий, чтобы беспокоить османские линии снабжения (9).

Все эти регионы были теми самыми местами, которые военный стратег выбрал бы для того, чтобы нанести наибольший ущерб военным

усилиям Османской империи. Не может быть случайностью, что именно они были выбраны мятежниками для своего восстания. Война могла бы сложиться совсем по-другому, если бы эти дивизии могли сражаться с русскими, а не с мятежниками. Только после семи месяцев армянского восстания османы отдали распоряжение о переселении армян (26-30 мая 1915 г.) (9).

Согласно официальной статистике населения Османской империи в 1914 году, армяне составляли менее 20% населения восточных провинций (15, 609). Естественно, такая демографическая ситуация являлась серьезным препятствием на пути создания армянского государства на землях Османской империи. Поэтому армянские банды решили устранить это препятствие, воспользовавшись создавшейся военной обстановкой. В качестве его методов ими были применены жестокие приемы этнической чистки. Пленные мусульмане, включая женщин, детей и стариков, были убиты, а массовые убийства были совершены ужасающими методами. В результате, другие мусульмане в страхе были вынуждены покинуть регион.

Начало первой мировой войны вызвало возобновление активности армянских комитетов. Комитеты, которые вели пропаганду среди армянского населения, особенно через церкви в Анатолии, стремились к массовому восстанию во время войны. Несмотря на эти передвижения комитетов внутри страны, основная опасность для османов исходила из России. Находившийся в то время под властью России и являвшийся высшим религиозным органом армян Эчмиадзинский католикосат во время войны открыто вел деятельность в поддержку армяно-российского союза. Еще в 1914г., в ходе подготовки к войне, Католикос В.Геворк, принятый русским царем Николаем II, заявил, что «освобождение армян будет возможно при наличии армянского государства, которое отделится от Османской империи и будет создано под покровительством русских»(16, 164). Так, высший религиозный авторитет, к которому духовно были близки османские армяне, открыто заявил, что армяне должны встать на сторону русских в войне.

В начале первой мировой войны армяне сформировали добровольческие отряды, присоединились к русской армии и сражались против османской армии, гражданами которой они были. Они совершили массовые убийства мусульман в Восточной Анатолии. В частности, армянские добровольческие отряды, возглавлявшие вторгшиеся российские войска, пролили кровь тысяч невинных людей в деревнях и городах, которые они разрушили благодаря этой идее. Эта демонстрация жестокости была отражена в одном из отчетов того периода: «Банды грабили имущество мусульманских деревень, через которые они проходили, и

убивали даже детей в колыбелях. «Когда женщины и дети в деревнях услышали об их подлых поступках, они бежали назад, оставив свои дома одни» (15, 411).

Царское правительство, главным намерением которого было взять Анатолию под свою власть, не оставляя ее армянам, в тайне планировало колонизировать оккупированные османские земли путем заселения донскими и кубанскими казаками (17, 626-627). Для российской политики, имевшей такую секретную программу, уничтожение мусульман региона армянами было приемлемым, так как оно открыло возможности для реализации проекта колонизации. По этой причине, вместо предотвращения нападений армян, ее представители призывали местное население бежать, пугая их приходом и убийствами со стороны армян (18, 17).

Закон о переселении был подготовлен по инициативе министра внутренних дел Талат-бея и принят Собранием министров. Этот Закон пытались реализовать в период, когда вовсю бушевала война. В этой хрупкой атмосфере Османская империя избегала негативного отношения к армянам, которые были ее собственными гражданами. Внезапно возникший вопрос о переселении и размещении реализовывался в рамках специально разработанного Управления размещения племен и переселенцев МВД.

Несмотря на все эти меры предосторожности и инструкции, которые желательно реализовать, в некоторых регионах нападения на мигрантов предотвратить не удалось. Хотя подобный беспорядок и отсутствие дисциплины в условиях войны объяснимы, МВД немедленно начало расследования в отношении тех, кто проявлял оскорбительное и недоброжелательное поведение; их отправили в военный трибунал для суда, и те, кто был признан виновным в совершении преступления, были наказаны самым суровым наказанием. Среди осужденных число, приговоренных к различным наказаниям, включая смертную казнь, составило 1397 человек (19, 191). Также интересно то, что некоторые преступники сотрудничали с армянскими конфедератами (20, 140).

Правительство Османской империи закрыло центры армянских организаций и арестовало лидеров согласно уведомлению, опубликованному 24 апреля 1915 года, чтобы предотвратить события. Как следует из документов, во время арестов 24 апреля не было боевых действий или смертей. Поскольку центры организации, где осуществлялось политическое планирование, находились в Стамбуле, аресты в основном происходили в этом городе, а в других провинциях арестов было меньше. 321 член организации был арестован в Айдыне, Самсуне, Кайсери, Сивасе, Элязыге, Урфе, Диярбакыре и Газиантепе, помимо Стамбула. Таким об-

разом, мы видим, что 24 апреля 1915 года было арестовано 235 человек в Стамбуле и 321 человек в других провинциях, всего 556 членов организации.

Вызывает недоумение то обстоятельство, что армянами «днем геноцида» было объявлено 24 апреля, а не 27 мая 1915 года, когда был принят закон о переселении. Причина, по которой армяне объявили 24 апреля «днем геноцида», заключается в том, что руководящие кадры, управляющие внешними связями и сотрудничеством и обеспечивающие организацию внутри страны, в этот день оказались неэффективными. Таким образом, армяне, лишенные кадров, способных удержать лидерство в достижении своих целей, не смогли воспринять эту ситуацию и создали виртуальную память и искусственную историю, объявив 24 апреля «днем геноцида» во всем мире. Любопытно, что армяне считают 24 апреля, когда были арестованы их лидеры более важным, чем факт переселения, когда это коснулось их рядовых соплеменников.

Анализ османских документов свидетельствует, что на основании циркуляра Министерства внутренних дел от 24 апреля 1915 года в Стамбуле были арестованы армяне, входящие в комитеты Дашнака, Гнчака и Рамгавара. В османской публикации 1916 года говорится, что 235 из 77.735 проживающих в Стамбуле армян, участвовавших в повстанческих движениях, были арестованы, а остальные в мире и комфорте занимались своей работой и силами (21, 242). Кроме того, в ходе обысков, проведенных в Стамбуле в дни после циркуляра от 24 апреля, были обнаружены 19 штук пистолета «Маузер», 74 штук «Мартин», 111 штук «Винчестер», 96 штук «Манихер», 78 штук «Гир», 358 штук пистолетов «Филовир», 45221 пистолетных пуль и др. Также было изъято много боеприпасов. Позднее это оружие было доставлено на склады боевого оружия и боеприпасов в соответствии с потребностями османской армии (22).

Система переписи и регистрации населения, созданная в 1905 году в Османской империи, имеет сходство со современной системой регистрации населения, т.е. является прообразом современной системы учета численности и национального состава населения той или иной страны. Так, благодаря созданной после переписи 1905 года в Османской империи методике в центр регулярно поступали соответствующие данные из уездов и губерний. По этим данным обновлялось население империи и велась статистика, т.е. за меняющейся структурой населения следил специальный центр. Один из таких статистических данных был составлен за 1914 год, согласно которому общая численность населения Османской империи в местах по переписи составляла 18.520.016 человек, в том числе 15.044.846 мусульман и 1.161.169 григорианских армян (23).

Интересно, что немецкие данные того времени указывают еще

меньшее количество армян в том регионе. Так, данные переписи посольства Германии от 29 января 1914 года ограничивают общую численность армян в восточных провинциях Османской империи менее ½ миллиона (24, 31). Наконец, вопреки тому, что утверждают основные армянские и проармянские авторы, были сотни тысяч, вероятно, 500 тысяч армян, которые были освобождены от переселения, особенно в Стамбуле, Западной и Центральной Анатолии, а также в арабских провинциях (25, 93).

Что касается жертв среди мусульманского населения в этот период, то они тоже были огромными. Так, в провинциях, где в основном велась война, – Ване, Битлисе и Эрзуруме – к концу войны погибло не менее 40 процентов мусульман (26, 230). Глубина и широта страданий, которые подразумевают такие цифры, находятся за пределами понимания. Уровень смертности намного превышает уровень большинства величайших катастроф в мировой истории, таких как Тридцатилетняя война и Черная смерть. Конечно, погибли не только мусульмане. Уровень смертности в Армении был, по меньшей мере, столь же велик, и потери армян нельзя игнорировать. Но мир давно знает о страданиях армян. Пришло время миру также задуматься о страданиях мусульман Востока и о том ужасе, которым они были. Как и армяне, мусульмане подвергались резне или умирали от голода и болезней в ошеломляющих количествах. Как и армяне, их смерть заслуживает памяти (26, 230).

Только на основе минимальных подсчетов можно увидеть весь трагизм судьбы мусульманского населения того периода. Так, Кемаль Карпат подсчитал, что в этот период 2 миллиона кавказских мусульман были изгнаны из своих мест проживания, из которых выжили лишь 1,5 миллиона (27, 69). Потери же мусульманского населения в Анатолии с 1914 по 1922 год фактически составили почти три миллиона, за исключением большой части турецких солдат, погибших в ходе войны. Если принять во внимание эти факты, то в результате получается около пяти с половиной миллионов погибших мусульман. Кроме того, более пяти миллионов мусульманского населения были изгнаны из своих домов, из которых в конечном итоге многие скончались (26, 338).

ЛИТЕРАТУРА

1. Armenian National Institute. [Electronic resource]. URL: http://www.armenian-genocide.org/offset.10/current_category.63/memorials_list.html
2. Karaca B. Sözde Ermeni Soykırımı Projesi: Toplumsal Bellek ve Sinema. İstanbul: Say Yayınları, 2006, 160s.
3. Prosecutor v. Radislav Krstic, Case No: IT-98-33-A, Appeal Judgement, para 239.
4. Prosecutor v. Blagoje Simic, Case No: IT-95-9-T, Trial Judgement, 17 October 2003, para 125-126.

5. The Prosecutor v. Milorad Krnojelac, Case No: IT-97-25-T, Trial Chamber, 15 March 2002, para 229.
6. Selvi, H. Historiography and Propaganda of Armenian Genocide. [Electronic resource]. URL: https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/en/historiography-and-propaganda-of-armenian-genocide/
7. Oke M.K. The Armenian Question, 1914-1923. - Oxford: Published by K. Rustem & Brother, - 1988, - 295 p.
8. Bilgi N. Yozgat Tehciri Davası ve Kemal Bey. [Electronic resource]. URL: https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/yozgat-tehciri-davasi-ve-kemal-bey/
9. Presentation by Prof. Justin McCarthy at the Turkish Grand National Assembly on "The Reality of Armenian Issue" Conference on March 24, 2005. [Electronic resource]. URL: https://www.mfa.gov.tr/presentation-by-prof_-justin-mccarthy-at-the-tgna-on-_the-reality-of-armenian-issue_-conference-on-march-24_-2005_.en.mfa
10. FO 424/196, Elliot to Currie, Tabreez, May 5, 1898.
11. FO 195/2949, Molyneux-Seel to Lowther, Van, February 17, 1913.
12. FO 195/2375 Molyneux-Seele to Lowther, Van, 9 October 1911.
13. FO 195/2283, Dickson to O'Conor, Van, March 15, 1908.
14. FO 371/1783 Molyneux-Seele to Lowther, Van, 4 April, 1913.
15. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918), Cilt I, Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2005, 717s.
16. Atatürk ilkeleri ve inkilap tarihi Cilt I. Editör Prof. Dr. Cezmi Eraslan. İstanbul Üniversitesi, - 2012, - 356 s.
17. Uras E. Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi. İstanbul: Belge Yayınları, 1987, 798s.
18. Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, I, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, - 2001, - 132s.
19. Beyoğlu, S. 1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler. Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar. - İstanbul, - 2001, - s. 185-198.
20. Taşkıran, C. 1915 Ermeni Tehciri Sırasında Osmanlı Devletinin Aldığı Tedbirlere Bir Bakış. Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri. Cilt I, - Ankara, - 1996, - s. 132-141.
21. Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyyesi, İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra. İstanbul, Matbaa-i Âmire, - 1916, - 470 s.
22. BOA. DH. EUM. 2. Şb. 16/48.
23. Sakin O. 1914 Nüfus İstatistiğine Göre Ermeni Cemaatinin Nüfusu. [Electronic resource]. URL: https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/1914-nufus-istatistigine-gore-ermeni-cemaatinin-nufusu/
24. The Armenian "genocide"? Facts & Figures. Center for Strategic Research. - Ankara, - 2007, - 40 p.
25. Gauin M. The Armenian Forced Relocation: Putting an End to Misleading Simplifications // Review of Armenian Studies, - 2015, - No. 31, - p.93-131.
26. McCarthy J. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922. Princeton Darwin Press, - 1995, - 383 p.
27. Karpat K.H. Ottoman Population, 1830-1914: Social and Demographic Characteristics. Wisconsin, - 1985, - 242p.

SİYASİ QRUPLARIN TƏXRİBATINA QARŞI ATILAN TƏDBİR KİMİ ƏHALİNİN KÖÇÜRÜLMƏSİ İLƏ MİLLİ, ETNİK, İRQİ VƏ YA DİNİ QRUPUN MƏHV EDİLMƏSİ ÜÇÜN QƏSDƏN TÖRƏDİLƏN ƏMƏLLƏRİN FƏRQİ

L.K.SƏLİMOVA

XÜLASƏ

Məqalədə qeyd olunur ki, 1915-ci ildə ermənilərin Şərqi Anadoludan köçürülməsi erməni siyasi qruplarının təxribatçı fəaliyyətinə qarşı atılan məcburi tədbir idi. Odur ki, həmin hadisədən 33 il sonra, 1948-ci ildə qəbul edilmiş Soyqırımı Konvensiyasına əsasən bunu soyqırım cinayət əməli kimi qələmə vermək cəhdləri cinayət hüququnun temporal prinsipinə tam ziddir. Məqalədə erməni millətçilərinin və onların xarici havadarlarının 1915-ci il faciəsinin miqyası ilə bağlı iddiaları da ifşa olunur. Köçürülən əhali ilə bağlı hökumətin əsl niyyətlərini üzə çıxarmaq üçün məqalədə 1915-ci il Köçürmə Aktının müddəaları ətraflı araşdırılır.

Açar sözlər: qanun, köçürmə, qanunvericilik., huquqi tənzimləmə.

DISTINGUISHING RESETTLEMENT AS A MEASURE TO COUNTER SUBVERSIVE ACTIVITIES OF POLITICAL GROUPS FROM DELIBERATE ACTIONS TO DESTROY A NATIONAL, ETHNIC, RACIAL OR RELIGIOUS GROUP

L.K.SALIMOVA

SUMMARY

The article notes that the resettlement of Armenians from Eastern Anatolia in 1915 was a forced measure to counter the subversive activities of Armenian political groups. Therefore, attempts to qualify it as a criminal act under the Genocide Convention, adopted 33 years later in 1948, contradict the fundamental temporal principle of criminal law. The article also exposes the claims of Armenian nationalists and their foreign patrons regarding the scale of the tragic events of 1915. In order to reveal the true intentions of the government regarding the resettled subjects, the article examines in detail the provisions of the Resettlement Law of 1915.

Keywords: law, resettlement, crime, right regulation, punishment.

BAKI UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

№4 *Sosial-siyasi elmlər seriyası* *2024*

UOT 343.533

ƏMTƏƏ NİŞANLARINDAN QANUNSUZ İSTİFADƏ ETMƏ HAQSIZ RƏQABƏTƏ SƏBƏB OLAN CİNAYƏT ƏMƏLLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

H.R.HÜSEYNZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
hicret.huseynzade@gmail.com

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər Fəslində yer alan əmtəə nişanlarından qanunsuz istifadə etmə cinayəti, xüsusilə seçilir. Haqsız rəqabətin yaranmasına səbəb olan əməllərdən biri kimi əmtəə nişanlarından qanunsuz istifadə etmə cinayətinin tövsifi və cinayət-hüquqi xüsusiyyətlərinin təhlili müasir dövrdə cinayət hüququnun ən aktual məsələlərindən biridir. Bu məqalədə haqsız rəqabətə səbəb olan əməllərdən biri kimi əmtəə nişanlarından qanunsuz istifadə etmə cinayətinin Cinayət Məcəlləsindəki yeri və cinayət-hüquqi xüsusiyyətləri məsələlərinə nəzər salınacaqdır.

Açar sözlər: əmtəə nişanı, haqsız rəqabət, qanunsuz istifadə etmə, xidmət nişanı, rəqabət hüququ

Bir sahibkarın bazarda təqdim etdiyi əmtəə və ya xidməti digər əmtəə (və ya xidmətlərdən) fərqləndirmək üçün istifadə etdiyi nişanların, başqa sözlə əmtəə nişanlarının mühafizəsi və bu sahədə törədilən hüquqpozmalar son dövrlərin ən aktual məsələləri sırasında yer alır.

Bazar subyektinin əqli mülkiyyətinin məhsulu olan əmtəə nişanı həmin bazar subyektinin bazara çıxardığı məhsulun təqdimat formasıdır, başqa sözlə məhz həmin nişan sayəsində məhsul bazarda məşhurluq qazanmaqla həmin bazar subyektinin işgüzar nüfuzunun və buna bağlı olaraq iqtisadi mənafeyinin yüksəlməsinə rəvac verir.

Bir çox hallarda bir sahibkarın əmtəəsini təqdim etmək üçün istifadə etdiyi nişan digər bazar subyekti tərəfindən qanunsuz olaraq bu və ya digər formada istifadə edilir ki, bu da nəinki həmin əmtəə nişanı üzərində müstəsna hüquq sahib olan digər bazar subyektinin hüquqlarının kobud surətdə pozulmasına, həmçinin bazarın iqtisadi baxımdan zəif subyekti olan istehlakçının aldadılmasına səbəb olur.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə (bundan sonra - Cinayət Məcəlləsi) əsasən iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərdən biri də əmtəə nişanlarından qanunsuz istifadə etmədir. Belə ki, Cinayət Məcəlləsinin 197-ci maddəsinin şərhi baxımından bir şəxsə məxsus olan əmtəə və ya xidmət etmə nişanından, əmtəənin mənşə yerinin adından və ya eynicinsli əmtəələrin adına oxşar adlardan istifadə olunması xeyli miqdarda və ya külli miqdarda ziyan vurduqda cinayət məsuliyyətinin yaranmasına səbəb olur [1, s.191].

Şərh edilən cinayətin ictimai təhlükəliliyi ondan ibarətdir ki, əmtəə və ya xidmət nişanından, əmtəənin mənşə yerinin adından qanunsuz istifadə həmin fərqlənmə nişanlarının qanuni sahiblərinin mənafelərinə və işgüzar nüfuzuna ziyan vurmaqla yanaşı, istehlakçıların saxta əmtəə və xidmətlərlə aldadılmasına, bəzən isə onların mənafelərinə daha ciddi ziyan vurulması ilə nəticələnir [5, s.78].

Qeyd edilən maddənin adından yola çıxaraq belə demək olar ki, əmtəə nişanlarından qanunsuz istifadə etmə əməlinin qəsd obyekti məhz əmtəə nişanlarından istifadə ilə əlaqədar ictimai münasibətlərdir.

Lakin maddənin dispoziyasının şərhi baxımından bu qənaətə gəlmək olur ki, sözügedən cinayət əməlinin predmeti qismində təkcə əmtəə nişanları yox, həmçinin xidmət etmə nişanı, əmtəənin mənşə yerinin adı və eynicinsli əmtəələrin adına oxşar adlar çıxış edir.

Hüquqi məfhum kimi əmtəə nişanının leqal anlayışı qüvvədə olan “Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1-ci maddəsində ifadə olunmuşdur. Həmin anlayışa əsasən əmtəə nişanı dedikdə, sahibkarın əmtəələrini və ya xidmətlərini digər sahibkarın əmtəələrindən və ya xidmətlərindən fərqləndirən və qrafik təsvir edilən nişan və ya nişanların hər hansı bir uzlaşması (kombinasiyası) nəzərdə tutulur [6].

Cinayət Məcəlləsinin sözügedən maddəsinin dispozisiyasında qeyd edilən digər qəsd obyekti kimi əmtəənin mənşə yerinin adı “Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda ifadə olunan “coğrafi göstərici” termini ilə əhatə olunur və sözügedən Qanunda müstəqil anlayışı qeyd edilməyib. Sözügedən Qanunun 1-ci maddəsinə əsasən coğrafi göstərici hüquqi kateqoriya kimi əmtəənin mənşəyinin dövlət, bölgə, ərazi, yaxud müəyyən ərazidəki yer ilə (coğrafi obyektlə) bağlılığını müəyyənləşdirən, eyni zamanda bu əmtəənin xüsusi keyfiyyətini, şöhrətini və başqa xassələrini əsasən coğrafi mənşə ilə əlaqədar əks etdirən işarə kimi müəyyən edilib.

Qeyd edilən leqal anlayışdan da göründüyü kimi “coğrafi göstərici” termini “əmtəənin mənşə yerinin adı” terminindən daha genişdir.

Bu baxımdan, Cinayət Məcəlləsinin 197-ci maddəsinin dispozisiyasında qeyd edilən “əmtəənin mənşə yerinin adı” ifadəsinin “coğrafi gös-

tərici" termini ilə əvəz edilməsi hüquqi mühafizə obyektinin daha da genişlənməsinə və mövcud qanunvericiliyin tələblərinə daha uyğun hesab edilə bilər.

Maddənin dispozisiyasında qeyd edilən "xidmət etmə nişanı" ifadəsinin leqal anlayışı qanunvericilikdə ifadə olunmayıb. *Belə olan halda sual yaranır ki, "xidmət etmə nişanı" ifadəsinin hüquqi anlayışının ifadə edilməsinə ehtiyac varmı? Əmtəə nişanı anlayışı ilə xidmət etmə nişanı anlayışı arasında fərq nədən ibarətdir?*

Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının 1957-ci il 15 iyun tarixli "Nişanların qeydiyyatı üçün əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq təsnifatı barədə Nitsa Sazişi" ilə təsdiq edilmiş nişanların qeydiyyatı üçün əmtəələrin və xidmətlərin vahid təsnifatı hər bir əmtəə və ya xidmətin aid olduğu siniflər göstərilməklə əmtəələrin və xidmətlərin əlifba ardıcıllığını göstərən sırasını müəyyən edir [7].

Sözügedən Təsnifatdan da göründüyü kimi Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının müəyyən etdiyi siyahı əmtəə və xidmət nişanlarını fərqləndirir və bir Təsnifatda onların siyahısını müəyyən edir. Başqa sözlə, bu sahədə əsas tənzimləyici hüquqi sənəd qismində çıxış edən Nitsa təsnifatı əmtəə və xidmət nişanlarının təsnifatını müəyyən etməklə hər iki nişanın hüquqi mühafizəsini şərtləndirir.

Lakin "xidmət nişanı" hüquqi kateqoriya kimi "Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə ayrıca mühafizə olunmur. Yəni həm sözügedən Qanunun adında, həm də həmin Qanunun "**Əmtəə nişanlarının və coğrafi göstəricilərin hüquqi mühafizəsi" adlı 3-cü maddəsində "xidmət nişanı" ifadəsi qeyd edilməmişdir.**

Lakin sözügedən qanunun 1-ci maddəsində əmtəə nişanı məfhumuna verilən leqal anlayışdan da göründüyü kimi qanunverici əmtəə nişanı dedikdə, sahibkarın əmtəələrini və ya xidmətlərini digər sahibkarın əmtəələrindən və ya xidmətlərindən fərqləndirən nişanı nəzərdə tutur. Başqa sözlə, bu anlayış vasitəsilə əmtəə nişanı və xidmət nişanı anlayışları eyniləşdirilir.

Bu baxımdan Cinayət Məcəlləsinin 197-ci maddəsinin hazırkı redaksiyasını uğurlu hesab etmək olar. Belə ki, həmin dispozisiya bir şəxsə məxsus olan əmtəə və ya xidmət etmə nişanından digər şəxsin qanunsuz istifadə etməsini cinayət əməli kimi nəzərdə tutub.

Göründüyü kimi Cinayət Məcəlləsi "xidmət nişanı" ifadəsini yox, "xidmət etmə nişanı" ifadəsini nəzərdə tutub, hansı ki bu ifadə "xidmət nişanı" ifadəsi ilə yaxından səsləşməklə mahiyyətcə eyni mənanı ehtiva edir.

Bu 2 məfhum arasında fərqi müəyyən etmək üçün Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 13-cü maddəsində ifadə edilən "sahibkarlıq fəaliyyəti"nin anlayışına diqqət yetirə bilərik. Həmin anlayışa əsasən sahibkarlıq fəaliyyəti şəxsin müstəqil surətdə həyata keçirdiyi, əsas məqsədi əmlak

istifadəsindən, **malların istehsalından və (və ya) satışından,** işlər görülməsindən və ya **xidmətlər göstərilməsindən** mənfəət (fərdi sahibkarlar tərəfindən gəlir) götürülməsi olan fəaliyyətdir [2, s.66].

Göründüyü kimi mülki qanunvericilikdə də malların (əmtəələrin) istehsalı və satışı ilə xidmətlərin göstərilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin ayrı-ayrı növləri kimi təsbit edilmiş və bu fəaliyyət növlərinin tənzimləmə mexanizmi müəyyən edilmişdir.

Qeyd edilən hüquqi aktların qarşılıqlı əlaqəsi onu deməyə əsas verir ki, əqli mülkiyyət obyekti kimi əmtəə nişanlarının əsas tənzimləyici hüquq aktı qismində çıxış edən "Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu həm ad baxımından, həm də tənzimləmə predmeti baxımından qüsurludur. Belə ki, sözügedən qanun məhz əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilərin hüquqi mühafizəsini müəyyən edir. Əmtəə və xidmət isə iqtisadi kateqoriya olaraq fərqli məfhumlar olduğu üçün sözügedən qanuna müvafiq əlavələr edərək xidmət və ya xidmət etmə nişanlarının da ayrıca hüquqi mühafizəsini müəyyən etməklə bu boşluğu aradan qaldırmaq mümkündür.

Cinayət Məcəlləsinin 197-ci maddəsinin dispoziyasında qeyd edilən obyektlərdən biri də "eynicinsli əmtəələrin adına oxşar adlar"dır. Qeyd edilən kateqoriyanın adından da göründüyü kimi bu obyekt mahiyyətcə əmtəə nişanından yox, əmtəənin adından qanunsuz istifadəni nəzərdə tutur.

"Eynicinsli əmtəələrin adına oxşar adlardan istifadə" dedikdə iqtisadi kateqoriya kimi bir əmtəənin adında onunla eyni cinsdən olan başqa bir əmtəənin adına oxşar addan istifadə nəzərdə tutulur.

Belə olduğu təqdirdə "əmtəə nişanından qanunsuz istifadə" və "əmtəənin adından qanunsuz istifadə" məfhumlarını fərqləndirmək üçün "əmtəə nişanı"nın hüquqi anlayışına diqqət yetirmək zərurəti yaranır. Əmtəə nişanı mülki dövriyyənin subyekti kimi sahibkarın əmtəələrini və ya xidmətlərini digər sahibkarın əmtəələrindən və ya xidmətlərindən fərqləndirən və qrafik təsvir edilən nişan nəzərdə tutulur.

"Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunun 4-cü maddəsində əmtəə nişanı kimi nişanların dairəsi müəyyən edilmiş və təsnifata sözlər, şəxsi adlar, hərflər, rəqəmlər, təsviri elementlər, əmtəələrin forması və ya onların qablaşdırılması, rənglərin və qeyd edilən məfhumların hər hansı uzlaşması daxil edilmişdir.

Göründüyü kimi əmtəə nişanı təkcə sözdən ibarət deyil, bu məfhuma əmtəələrin forması, rəngi, qablaşdırılması və ya onların uzlaşaması da daxildir.

Yəni əmtəə nişanı məfhumu hüquqi kateqoriya kimi özündə qrafik təsvirin olmasını da mütləq hal kimi şərtləndirir.

Əmtəənin adı isə bu və ya digər əmtəənin başqa əmtəələrdən fərqlənməsi üçün nəzərdə tutulan söz və ya söz birləşməsidir.

Bu nöqteyi-nəzərdən Cinayət Məcəlləsinin 197-ci maddəsinin dispoziyasında qeyd edilən "eynicinsli əmtəələrin adına oxşar adlar" və "əmtəə nişanı" məfhumları bir-birindən fərqli anlamlardır və fərqli hüquqi tənzimləməyə malikdir. Buna görə də maddənin adının "Əmtəə nişanlarından qanunsuz istifadə etmə" adlandırılmasını Cinayət Məcəlləsinin qüsuru hesab etmək olar.

Qeyd edilən cinayət əməli obyektiv cəhətin hərəkət formanı nəzərdə tutmaqla əmtəə nişanından qanunsuz istifadəni şərtləndirir. Yəni sözügedən cinayət əməlinin törədilməsi əmtəə nişanından hər hansı istifadəni yox, məhz qanunsuz isttifadəni nəzərdə tutur.

Əqli mülkiyyət obyekti kimi əmtəə nişanının hüquqi statusu əmlak hüququna dair müddəalarla tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 152.3-cü maddəsinə əsasən istifadə hüququ dedikdə, əmlakdan (əşyadan) onun faydalı təbii xassələrini hasil etməyin, habelə ondan fayda götürməyin hüquqi cəhətdən təmin edilmiş imkanı nəzərdə tutulur [2, s.159].

Bu anlayışdan çıxış edərək "Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 3-cü fəsli "əmtəə nişanlarından və coğrafi göstəricilərdən istifadə"yə dair müddəaları nəzərdə tutmaqla əmtəə nişanından istifadənin konkret hədlərini və bu hüquqların həyata keçirilməsi mexanizmini müəyyən etmişdir.

Əmtəə nişanlarından və coğrafi göstəricilərdən istifadə dedikdə, əmtəə nişanının və coğrafi göstəricinin, bir qayda olaraq, onların aid edildiyi əmtəələrdə, əmtəə qablarında və göstərilən xidmətlərdə tətbiqi nəzərdə tutulur. Həmçinin onların reklamlarda, mətbu nəşrlərdə, lövhələrdə, Azərbaycan Respublikasında keçirilən sərgilərin və yarmarkaların eksponatlarında və əmtəələrin bazara çıxarılması ilə bağlı digər sənədlərdə tətbiqi də istifadə sayılır.

Cinayət Məcəlləsinin 197-ci maddəsi əmtəə nişanlarından məhz qanunsuz istifadəni cinayət əməli kimi nəzərdə tutmuşdur.

Əmtəə nişanından qanunsuz istifadənin nədə ifadə olunduğunu bilmək üçün ilk olaraq əmtəə nişanından istifadənin təzahür formalarını və bu istifadənin qanunvericilikdə yolverilən tənzimlənməsini müəyyən etmək zərurəti yaranır.

"Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən əmtəə nişanından istifadə dedikdə:

- əmtəə nişanından onların aid edildiyi əmtəələrdə, əmtəə qablarında və göstərilən xidmətlərdə tətbiqi;
- əmtəə nişanından reklamlarda, mətbu nəşrlərdə, lövhələrdə, Azərbaycan Respublikasında keçirilən sərgilərin və yarmarkaların eksponatlarında və əmtəələrin bazara çıxarılması ilə bağlı digər sənədlərdə tətbiqi;

- əmtəə nişanından istifadə məqsədilə əmtəənin istehsalı, anbara yığılması, bazara çıxarılması, idxalı, ixracı;
- Əmtəənin satış üçün təklif olunması, satışı və ya xidmətin göstərilməsi;
- Əmtəə nişanından istifadənin onun sahibi və ya bu Qanuna uyğun olaraq lisenziya müqaviləsi əsasında istifadə hüququ olan şəxs tərəfindən istifadəsi;
- Əmtəə istehsalçısının və ya xidmət göstərənlə aralarındakı müqaviləyə uyğun vasitəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin istifadəsi nəzərdə tutulur [6].

Mövcud qanunvericiliyə əsasən başqa şəxsə məxsus əmtəə nişanından istifadənin qanuni əsası müəyyən edilmişdir. Belə ki, əmtəə nişanından əmtəə nişanının sahibi əmtəə nişanından istifadə hüququnu lisenziya müqaviləsi, əmtəə nişanına dair hüququ isə müqavilə əsasında həmin nişanın aid edildiyi əmtəələrin və xidmətlərin hamısı və ya bir hissəsi barədə başqa şəxsə verə bilər. Lisenziya müqaviləsi əmtəə nişanı sahibinin (lisenziarın) nişandan istifadə hüququnun başqa şəxsə (lisenziata) verilməsi barədə sənəddir. Bu müqavilə yalnız qeydə alınmış əmtəə nişanına aiddir və qeydiyyatda göstərilən əmtəələr və xidmətlər barəsində qüvvədə olur.

Qeyd edilən istifadə növlərindən kənar qanunvericiliyə zidd formada digər bazar subyektinə məxsus əmtəə nişanından istifadə edilməsi əmtəə nişanından qanunsuz istifadə hesab edilir.

Cinayət Məcəlləsinin 197-ci maddəsinin şərhi baxımından əmtəə nişanından qanunsuz istifadə etmə yalnız xeyli miqdarda və külli miqdarda ziyan vurduqda cinayət məsuliyyətinə səbəb olur.

Cinayət Məcəlləsinin 190-cı maddəsinin Qeyd hissəsindən məlum olduğu kimi Cinayət Məcəlləsinin 197.1-ci maddəsində "xeyli miqdar" dedikdə, əlli min manatdan yuxarı, lakin iki yüz min manatdan artıq olmayan məbləğ, 197.2-ci maddəsində "külli miqdar" dedikdə iki yüz min manatdan yuxarı, lakin beş yüz min manatdan artıq olmayan məbləğ başa düşülür [2. s.181].

Qeyd edilən məbləğlərdən az miqdarda ziyan vurulması ilə nəticələnən özgənin əmtəə və ya xidmət etmə nişanından, əmtəənin mənşə yerinin adından və ya eynicinsli əmtəələrin adına oxşar adlardan istifadə olunması Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalar Məcəlləsinin 412-ci maddəsinə əsasən inzibati məsuliyyətin yaranmasına səbəb olur [3, s.252].

Əmtəə nişanlarının əsas funksiyası bir növ əmtəəni (və ya xidməti) digər növ əmtəə (və ya xidmətdən) fərqləndirməkdir. Məhz bu mənada müvafiq qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş əmtəə nişanı ilə eyni və ya oxşar əmtəə nişanının digər shibkarlıq subyekti tərəfindən istifadə olunması əgər bu növ əmtəə (və ya xidmətin) təqdim edildiyi istehlakçıları çaşdırırsa, bu, haqsız rəqabət şəraitinin formalaşmasına şərait yarada bilər.

Həmçinin “Daxili bazarda ədalətsiz biznes-istehlakçı ticarət təcrübələri”nə dair Avropa Şurasının 11 may 2005-ci il tarixli 2005/29/EC saylı Direktivinə əsasən əmtəə nişanlarından qanunsuz istifadənin bazarda istehlakçıları çaşdıra bilməsini nəzərə alaraq bu cür hərəkət ədalətsiz kommersiya təcrübəsinin yaranmasına gətirib çıxaran əməl kimi səciyyələndirilmişdir [8].

Yəni istehlakçılar hər hansı şəxsə məxsus olan əmtəə nişanı adı altıda istehsal edilən və bazara çıxarılan məhsulun və ya xidmətin keyfiyyətinə etimad göstərərək mütəmadi olaraq həmin məhsulu və ya xidməti istehlak edirlər. Hər hansı bazar subyekti tərəfindən qanunsuz olaraq başqa şəxsə məxsus olan əmtəə nişanından eycinsli məhsulların istehsalı və ya xidmətlərin təklif edilməsi zamanı istifadə edilməsi və ya həmin əmtəə nişanının imitasiya edilməsi istehlakçıların çaşdırılmasına və ya aldadılmasına səbəb olmaqla istehlakçı hüquqlarının pozulmasına rəvac verir.

Digər tərəfdən, özgəsinə məxsus olan əmtəə nişanından qanunsuz istifadə edilməsi bazar subyektləri arasında formalaşmalı olan sağlam rəqabət münasibətlərinə təsir etməklə haqsız rəqabətin yaranmasına gətirib çıxarır. Yəni bu yolla bir bazar subyekti digər bazar subyektinin hər hansı əmtəə nişanı vasitəsilə əldə etdiyi nüfuzu və etimadı daha asan yolla “əldə etməklə” rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinə, onun iqtisadi mənafeyinə ziyan vurmuş olur.

Doktrinaya nəzər yetirdikdə başqa şəxsə məxsus əmtəə nişanından qanunsuz istifadə edilməsi və digər növ haqsız rəqabətə səbəb olan əməllərin qəsd etdiyi dəyərlərin müxtəlifliyinin şahidi oluruq. Belə ki, Semih Sırrı Özdemirə görə, haqsız rəqabət cinayəti ilə qorunan hüquqi dəyər dürüst və pozulmamış rəqabət mühitidir; Çetin Arslanın sözlərinə görə, qorunan hüquqi dəyər ədalətli rəqabət mühiti, vicdansız davranış və təcrübələr nəticəsində zərər görən rəqiblərin kommersiya nüfuzu və istehlakçıların iqtisadi münasibətlərdə bərqərar olan hüquqlarıdır. G.Gürkaynakın fikrincə, iqtisadi səmərəliliyin qorunması yolu ilə sosial rifahdır [18, s.5]. Ö.Aydının sözlərinə görə, iştirakçıların kommersiya nüfuzu və hörməti istehlakçıların və müştərilərin hüquqlarıdır [19, s.415].

Fikrimizcə, haqsız rəqabət cinayəti ilə qorunan hüquqi dəyər bu əməllərdən zərərçəkən şəxslərin, yəni həm ayrı-ayrı rəqib bazar subyektlərinin kommersiya nüfuzu, həm də istehlakçı hüquqlarıdır.

Bundan fərqli olaraq Amerika rəqabət hüququ isə rəqabət edən tərəflərdən sadəcə birinə zərər vurulmasını əsas götürərək bunun üçün hüquqi müdafiə vasitəsi tapılmasını hədəfləməyib. Amerika hüquq doktrinasında dəstəklənən əsas ideya odur ki, “rəqabət hüququ rəqabəti edənləri yox, rəqabəti qoruyur”. Bu baxımdan haqsız rəqabətin yaranması ilə bazardan çıxmaq təhlükəsi ilə üzləşən bazar subyektinin əsas vəzifəsi digər bazar subyektinin ona ziyan vurmasını yox, məhz onun hərəkətlərinin rəqabətə zərər vuran hərəkət olduğunu isbat etməkdir [16]. Bu tip situasiyalarda rəqabətə

zərər vuran hərəkət eyni zamanda digər bazar subyektinə zərər vurmuş da ola bilər. Burada vacib məqam zərər verən hərəkətin rəqabət qanununun qarşısını almağı çalışdığı hərəkətlərlə eyni təbiətli olmasıdır [15, s.21].

Dünya tarixində "haqsız rəqabət" anlayışının yaranmasına nəzər yetirsək görərik ki, Qədim Misirdən Qədim Yunanıstana, Hindistan sivilizasiyalarından Roma İmperatorluğuna qədər bir çox cəmiyyətlərdə rəqabəti məhdudlaşdıran qaydalara rast gəlinmişdir. Romadakı "Actio servi corrupti" işi, ağaların digər qulları öz ticarət sirlərini açmaq üçün təhrik etməkdən qorumaqla məşğul olan, haqsız rəqabətin qarşısının alınması ideyasının mənşəyi hesab edilə bilər. Belə olan halda ağanın peşə fəaliyyətinin hər hansı bir zərərə səbəb olduğu halda köləni təhrik edənlərə dəymiş ziyanın iki mislini cərimə kimi ödəyəcəyi nəzərdə tutulurdu.

Hüquqi mənada ədalətsiz rəqabət ideyası ilk dəfə 1850-ci illərdə Fransada inqilabdan sonra yaranan ticarət azadlığının mənfi nəticələrini nəzərə alaraq irəli sürülüb. Haqsız rəqabət qanunu tacirlər arasında hüquqi münasibətləri tənzimləmək üçün yaransa da, zaman keçdikcə ictimai maraqların qorunmasına doğru dəyişdi. Haqsız rəqabətlə bağlı ilk hüquqi tənzimləmə 1896-cı il tarixli Alman Haqsız Rəqabət Aktıdır. Almaniyanın 1909-cu il qanununda haqsız rəqabət konsepsiyasına əsaslanan İsveçrənin Öhdəliklər Məcəlləsi 1912-ci ildə qəbul edilib. Bu qanunda rəqabət hüququ və azadlığının pozulmasına fərdi yanaşma qəbul edilmiş, tacirlər arasında dürüstlük qaydasına zidd olan və iqtisadi rəqabətdə rəqibi zəiflətməyə yönəlmiş hərəkətlər hüquq pozuntusu kimi tənzimlənmişdir [11, s.75].

Rəqabət anlayışı müasir iqtisadi sistemlərdə əvəzolunmaz vasitələrdən biridir. Daha sərfəli və keyfiyyətli mal və xidmətlər təklif etmək imkanı verən bu rəqabət sosial, iqtisadi və texnoloji inkişafı təmin edir. Bu səbəbdən də müasir və liberal hüquq sistemlərində azad rəqabət hüquq kimi qəbul edilir və bu rəqabətin subyektləri bu istiqamətdə həvəsləndirilir, rəqabətin pozulması halında onlara lazımi müdafiə tədbirləri həyata keçirilir.

İqtisadi kateqoriya kimi rəqabət azad bazar iqtisadiyyatının meyarıdır. Çünki rəqabətin olmadığı, mövcud qaydalara zidd davranışlarla dürüstlük qaydalarının pozulduğu bir mühitdə qiymətlərin tələb-təklif balansı ilə müəyyənləşməsi mümkün deyil. Bu kontekstdə bazar subyektləri arasındakı münasibətlərə təsir edən saxtakarlıq hərəkətləri və ədalətsiz kommersiya praktikaları qanuni qaydada qəbul edilməyən pozuntulardır [17, s.268].

Rəqabət anlayışı mal və xidmət bazarlarında eyni sahədə fəaliyyət göstərən subyektlərin digər bazar subyektlərinə nisbətən daha geniş istehlakçı bazasına çatmaq məqsədi daşımaq istəyini nəzərdə tutan bir anlayışdır. Bu rəqabətin hüquqi sərhədlər daxilində saxlanılması iqtisadiyyatın inkişafına, istehlakçıların hüquqlarının qorunmasına və istehsal texnologiyalarının inkişafına töhfə verir [13, s.29].

Bu rəqabətin qanuni sərhədlər daxilində olmaması rəqabətin ədalətsiz olması deməkdir ki, buna haqsız rəqabət deyilir. Doktrinada haqsız rəqabət anlayışı daha çox kommersiya rəqiblərinə zərər verən, onları iqtisadi fəaliyyətdən uzaqlaşdıran, ədəb, əxlaq və dürüstlük qaydalarına zidd olan hərəkətlər kimi ifadə edilir. Lakin kommersiya əməliyyatlarında qanunla müəyyən edilmiş qaydalara uyğun gələn rəqabət haqlı rəqabət sayılır və qanuni sayılır [14, s.193].

Əslində həm kommersiya müəssisələri, həm də onların fəaliyyət göstərdiyi bazarda iştirak edən istehlakçılar ədalətli və təhrif olunmamış rəqabət mühitinin təmin edilməsində paya malikdirlər və bu mühit onların hamısına fayda verir. Odur ki, haqsız rəqabət aktı daha çox rəqib kommersiya müəssisələri tərəfindən həyata keçirilsə də, istehakçıların da bu aktda iştirak etməsi mümkündür.

Bu halda ədalətsiz rəqabət hüququ azad rəqabət qaydasının yaradılmasını və sahibkarların, kommersiya müəssisələrinin, istehlakçıların və digər iqtisadi birliklərin ümumi maraqlarının müdafiəsini təmin edir. Bu istiqamətdə hüquqi tənzimləmələr rəqabət hüququnun dürüstlük qaydaları çərçivəsində həyata keçirilməsini təmin edir və bu hüquqdan sui-istifadənin qarşısını almağa yönəlib.

Türkiyə Ticarət Qanununa nəzər salsaq görərik ki, haqsız rəqabət məfhumuna verilən anlayış yuxarıda qeyd edilən yanaşma ilə çox yaxından səsləşir. Belə ki, həmin anlayışa əsasən "Aldadıcı və ya başqa şəkildə dürüstlük qaydasına zidd olan və rəqiblər arasında və ya təchizatçılar və müştərilər arasında münasibətlərə təsir edən kommersiya təcrübəsi ədalətsiz və qanunsuzdur".

Bu anlayışın ifadə etdiyi əsas qayə odur ki, dürüstlük qaydası haqsız rəqabət aktlarının müəyyən edilməsində həlledici rol oynayır və haqsız rəqabətin əsas elementini təşkil edir. Bazarın bütün aktorları dürüstlük qaydalarına uyğun hərəkət etməlidirlər. Bunun pozulması halında kommersiya etibarı və rəqabət mühiti pozulacağı üçün haqsız rəqabət yarana bilər.

Əmtəə nişanlarından qanunsuz istifadə etmə cinayət əməlinin Cinayət Məcəlləsindəki yerinə gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən cinayət əməli Cinayət Məcəlləsinin İqtisadi sahədə cinayətlər bölməsinin İqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətlər adlanan 24-cü fəslində yerləşir.

Qeyd edilən fəsilə nəzər yetirdikdə bəlli olur ki, iqtisadi fəaliyyət sahəsi çoxşaxəli bir sahə olduğu üçün iqtisadi fəaliyyətin ayrı-ayrı sferalarında yaranan ictimai münasibətlərə qəsd edən cinayət əməlləri müstəqil cinayət tərkibləri kimi həmin fəsildə yer almışdır. İqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətlər elə ictimai təhlükəli əməllərdir ki, onlar istehsal, mübadilə, maddi nemətlərin və xidmətlərin istehlakı sahəsində yaranan ictimai münasibətlərə qəsd edir [13, s.643].

Bu cinayətlərin iqtisadi fəaliyyət sahəsində törədilməsi onları birləşdirən cəhət olsa da, bu cinayətlər onların qəsd etdiyi obyektlərin növü baxımından bir-birindən fərqlənir.

Bu baxımdan belə qənaətə gəlmək olar ki, iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərin müəyyən dərəcədə təsnifləşdirilməsinə və ayrı bir fəsildə ehtiva olunmasına zərurət yaranmışdır. Bu fəsildə yerləşən cinayətlərin bəziləri, o cümlədən əmtəə nişanlarından qanunsuz istifadə edilməsi bazarda haqsız rəqabətin yaranmasına səbəb olmaqla sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin əmlak mənafelərinə qəsd edir. Buna görə də Cinayət Məcəlləsinin 24-cü fəslində yer alan bəzi cinayət əməllərini, yəni Əmtəə nişanlarından qanunsuz istifadə etmə (CM-in 197-ci maddəsi), Bilə-bilə yalan reklam etmə (CM-in 198-ci maddəsi), İnhisarçılıq hərəkətləri və rəqabəti məhdudlaşdırma (CM-in 199-cu maddəsi), İstehlakçıları aldatma və ya pis keyfiyyətli məhsul istehsal etmə və satma (CM-in 200-cü maddəsi), Kommersiya və ya bank sirri olan məlumatları qanunsuz yolla əldə etmə və ya yayma (CM-in 202-ci maddəsi) əməllərinin törədilməsi ilə yaratdığı nəticələr baxımından Cinayət Məcəlləsində “Haqsız rəqabətə səbəb olan əməllər” adı altında təsnifləşdirmək uğurlu hesab edilə bilər. Bu termin Cinayət Məcəlləsi üçün yeni anlayış olmaqla qeyd edilən cinayət əməllərinin qəsd etdiyi ictimai münasibətlər baxımından daha uyğun fəsildə yer almasını təmin etmiş olacaq.

01 iyul 2024-cü il tarixindən qüvvəyə minən Azərbaycan Respublikasının Rəqabət Məcəlləsi bir çox qanunvericilik aktlarına, o cümlədən Cinayət Məcəlləsinə dəyişiklik edilməsi üçün bir təkan olmuşdur. Bu Məcəllə Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın bütün sahələrində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin öz aralarında yaranan və rəqabətə təsir edən münasibətləri tənzimləməklə haqsız rəqabətin kokret formalarının dairəsini müəyyən etmişdir. Müştərilərin çaşdırılması və aldadılması bazarda haqsız rəqabətin yaranmasına səbəb olmaqla bir tərəfdən istehlakçıların, digər tərəfdən sahibkarlıq fəaliyyəti subyektinin mənafeyinə ziyan vurulmasını şərtləndirən müxəlif formalarda ifadə olunur [4, s.44].

Bu formalardan biri kimi başqa şəxsə məxsus olan əmtəə və ya xidmət etmə nişanından qanunsuz istifadə etməni misal göstərmək olar.

Oxşar yanaşmanı Türkiyə Ticarət Qanununa (bundan sonra TTQ) nəzər yetirdikdə də görmək mümkündür. Belə ki, TTQ-nin Haqsız rəqabət haqqında müddəaları ehtiva edən 4-cü hissəsinin “Dürüstlük prinsipini pozan davranışlar və kommersiya praktikaları” adlı 55-ci maddəsində “Başqasının əmlakı, iş məhsulları, fəaliyyəti və ya işləri ilə çaşqınlığa səbəb olan tədbirlər görmək” haqsız qərabətə səbəb olan əməllərdən biri kimi nəzərdən keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin sistemindən də göründüyü kimi haqsız rəqabətə səbəb olan əməllər Azərbaycan Respublikasının

Rəqabət Məcəlləsində, haqsız rəqabətə səbəb olan cinayət əməlləri isə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində ifadə olunub.

Bundan fərqli olaraq Türkiyə Ticarət Qanununda həm haqsız rəqabətə səbəb olan əməllər, həm də haqsız rəqabət cinayətləri ifadə olunmuş və "Haqsız rəqabət" adı altında bir fəsildə cəmlənmişdir.

Bu təcrübəni müəyyən dərəcədə mill qanunvericiliyə tətbiq etməklə "haqsız rəqabətə səbəb olan cinayətlər" adı altında bu sahədə törədilən cinayətləri bir fəsildə ifadə etmək həm cinayət qanunvericiliyində sistemliliyin yaranmasına, həm də haqsız rəqabətə səbəb olan cinayət əməllərinin dairəsini müəyyən etməyə səbəb olacaqdır.

Qeyd edilən təcrübənin tətbiqi zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, Türkiyə Ticarət Qanununun "Haqsız rəqabət cinayətləri" adlanan 62-ci maddəsi göndərici norma olmaqla həmin Qanunun 55-ci maddəsində sadalanan haqsız rəqabətə səbəb olan əməllərə göndəriş edir, 55-ci maddə isə məzmun etibarilə dürüstlük prinsipinə zidd olan əməllərin məhdud şəkildə sadalanmasını deyil, daha çox nümunələr göstərməklə əsas əməlləri sadalayır və haqsız rəqabətə səbəb olan əməllərin sadalanan əməllərlə kifayətlənmədiyini ifadə edir, bu isə cinayət hüququnun əsas prinsiplərindən olan qanunçuluq prinsipi ilə ziddiyyət təşkil edir.

Belə ki, Türk Cəza Qanunun "cinayət və cəzada qanunilik prinsipi" adlı 2-ci maddəsinin birinci bəndində aşağıdakı tənzimləmə yer alır: "Heç kim qanunla açıq-aşkar cinayət sayılmayan əmələ görə cəzalandırıla və ya onun barəsində təhlükəsizlik tədbirləri görülə bilməz" [10].

Analoji prinsip Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində "Əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) cinayət sayılması və həmin əmələ görə cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər yalnız bu Məcəllə ilə müəyyən edilir" formasında təsbit edilmişdir.

Bu da onu deməyə əsas verir ki, Türkiyə Ticarət Qanununda yer alan "haqsız rəqabət cinayələri" maddəsi normanın quruluşu baxımından uğurlu ifadə olunsa da, müəyyən qüsurlarla müşayiət olunur. Sözügedən təcrübənin milli qanunvericiliyə tətbiqi zamanı bu çatışmazlıqların nəzərə alınması və cinayət hüququnun ümumi prinsiplərinə uyğun normaların milli qanunvericiliyə daxil edilməsi zəruridir.

Beləliklə, araşdırmanın nəticəsi olaraq bu qənaətə gəlmək olar ki, əmtəə nişanlarından qanunsuz istifadə etmə cinayəti haqsız rəqabətə səbəb olan əməllərdən biri kimi rəqabət qanunvericiliyində və hüquq doktrinasında nəzərdə tutulsa da Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində "haqsız rəqabət" anlayışı hüquqi kateqoriya kimi nəzərdə tutulmamış, haqsız rəqabətin yaranmasına səbəb olan cinayət əməlləri iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayət əməli kimi kriminallaşdırılmışdır.

Bu baxımdan hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin İqtisadi sahədə cinayətlər bölməsinə "haqsız rəqabətə səbəb olan cinayətlər" adlı yeni fəsil əlavə edlməli və əmtəə nişanlarından qanunsuz istifadə etmə cinayəti həmin fəsilə əlavə edilməlidir.

Həmçinin şərh edilənlər onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 197-ci maddəsinin adı qüsurludur. Belə ki, maddənin adı "əmtəə nişanlarından qanunsuz istifadə etmə" adlandırılsa da, maddənin dispoziyasında təkcə əmtəə nişanlarından yox, həmçinin xidmət etmə nişanından, əmtəənin mənşə yerinin adından, eynicinsli əmtəələrin adına oxşar adlardan qanunsuz istifadə etmə nəzərdə tutulmuşdur. Buna görə də hesab edirik ki, AR Cinayət Məcəlləsinin 197-ci maddəsinin adı dispoziyaya uyğunlaşdırılmalı və ya maddənin adında ümum ifadədən istifadə edilməklə maddəyə Qeyd hissəsi əlavə edilməli və müvafiq ifadəyə izah verilməlidir.

Bundan başqa, əmtəə nişanları və onlardan istifadə sahəsində yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən əsas hüquqi akt qismində çıxış edən "Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu "xidmət etmə" nişanını ayrıca hüquqi kateqoriya kimi nəzərdə tutmamış, əmtəə nişanı ilə xidmət etmə nişanı arasında bərabərlik işarəsi qoymuşdur. AR Cinayət Məcəlləsinin 197-ci maddəsinin və "Nişanların qeydiyyatı üçün əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq təsnifatı barədə Nitsa Sazişi"nin şərhi baxımından bu qənaətə gəlmək olar ki, əmtəə nişanı və xidmət etmə nişanı ayrı-ayrı kateqoriyalar olduğu üçün fərqləndirilməli və buna uyğun olaraq "Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda "xidmət etmə" və ya "xidmət nişanı" kateqoriyasının ayrıca tənzimlənməsi nəzərdə tutulmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. - Bakı: Qanun, - 2024, - 487 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. - Bakı: Qanun, - 2024, - 695 s.
3. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalar Məcəlləsi. - Bakı: Qanun, - 2024, - 544 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Rəqabət Məcəlləsi. - Bakı: Hüquq Yayın evi, - 2025, - 128 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. - Bakı: Hüquq Yayın evi, - 2023, - 872 s.
6. "Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. https://e-qanun.az/framework/3293
7. Ümumdünya Əqli Mülkiyyət Təşkilatının 1957-ci il 15 iyun tarixli "Nişanların qeydiyyatı üçün əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq təsnifatı barədə Nitsa Sazişi" https://frameworks.e-qanun.az/2/f_2029.html
8. "Daxili bazarda ədalətsiz biznes-istehlakçı ticarət təcrübələri"nə dair Avropa Şurasının 11 may 2005-ci il tarixli 2005/29/EC saylı Direktivi https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2005/29/oj/eng
9. Türk Ticaret Kanunu

https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=6102&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5
10. Türk Ceza Kanunu https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5237&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5
11. Самедова Ш.Т. Уголовного право Азербайджанской Республики. Особенная часть: в двух частях. - Баку: Адильоглы, - 2020, - т.1−824 с;
12. Akpınar, E., Haksız Rekabet Düzenlemelerinin Tarihi Gelişimi ve Genişleyen Uygulama ve Koruma Alanı // KTO Karatay Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, - 2019, - 4(1), - s.51-84
13. Kaplan, Ahmet Galip. Elektronik Ortamda İşlenen Haksız Rekabet Halleri, Baskı, - Ankara: Onikilevha, - 2020, - s. 218.
14. Özel, Çağlar & Özdemir, Semih Sırrı. Türk Hukukunda Haksız Rekabete İlişkin Düzenlemeler // Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Özel S: 11, 2017, - C: 9, - s. 193;
15. Emrah Uran. Amerika Birleşik Devletleri Rekabet Hukuku: Teori ve Uygulama. Baskı, - İstanbul: Onikilevha, - s. 517
16. Christopher L.Sagers. Antitrust Examples, Explanations, Walter Kluwer Law and Business, Second edition, - 2014
17. Çetin Arslan. Türk Ticaret Kanunu'nda Haksız Rekabet Suçu. / International conference on eurasian economies, Hacettepe Enstitüsü, - 2016, - s.268-272
18. Gürkaynak, Gönenç. Türk Rekabet Hukuku Uygulaması İçin "Hukuk ve İktisat. Perspektifinden "Amaç" Tartışması". – Ankara: Rekabet Kurumu, - 2003,- s.114
19. Hüseyin Ertuğrul. Türk Ceza hukukunda haksız rekabet suçu. // TFM, - 2022, - C: 8, - S: 2, - s. 409-427.

НЕЗАКОННОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТОВАРНЫХ ЗНАКОВ КАК ФАКТОР НЕДОБРОСОВЕСТНОЙ КОНКУРЕНЦИИ И ПРЕСТУПНОГО ДЕЯНИЯ

Х.Р.ГУСЕЙНЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Особое внимание уделяется преступлению, связанному с незаконным использованием товарных знаков, которое включено в раздел «Преступления, совершаемые в сфере экономической деятельности» Особенной части Уголовного кодекса Азербайджанской Республики. Определение состава преступления незаконного использования товарных знаков как одного из преступных деяний, способствующих недобросовестной конкуренции, и анализ его уголовно-правовой характеристики являются одним из наиболее актуальных проблем уголовного права современности. В статье анализируются место преступления незаконного использования товарных знаков, определенных в Уголовном кодексе, и его уголовно-правовая характеристика как одного из преступных деяний, способствующих недобросовестной конкуренции.

Ключевые слова: товарный знак, недобросовестная конкуренция, незаконное использование, знак обслуживания, конкурентное право

ILLEGAL USE OF TRADEMARKS AS ONE OF THE CRIMINAL ACTS CAUSING UNFAIR COMPETITION

H.R.HUSEYNZADE

SUMMARY

The crime of illegal use of trademarks, which is included in the Chapter of the Special Part of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan on Crimes Committed in the Field of Economic Activity, are particularly distinguished in the system of the Special Part of the Criminal Code. The description of the crime of illegal use of trademarks as one of the acts leading to the creation of unfair competition and the analysis of its criminal-legal features are one of the most relevant issues of criminal law in modern times. This article will consider the place of the crime of illegal use of trademarks as one of the acts leading to unfair competition in the Criminal Code and its criminal-legal features.

Keywords: trademark, unfair competition, illegal use, service mark, competition law

UOT 34.349.2

ƏMƏK MÜQAVİLƏSİNƏ XİTAM VERİLMƏSİ ZAMANI HÜQUQİ TƏMİNATLAR

E.V.MAHMUDOV
Bakı Dövlət Universiteti
eminvmahmudov@gmail.com

Məqalədə AR-in qüvvədə olan əmək qanunvericiliyi əsasında əmək müqaviləsinə xitam verilməsi zamanı hüquqi təminatlarla əlaqədar məsələlər ətraflı təhlil olunur. Qeyd olunur ki, AR ƏM-in 70-ci maddəsində işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsinin ləğv edilməsinin konkret əsaslarının siyahısının təsbiti işdən əsassız çıxarılmaya qarşı təminatlardan biridir. Digər tərəfdən, işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi üçün müəyyən edilən əsasların mövcudluğu və dolğun xarakterə malik olması, işəgötürənin təşəbbüsü ilə əsassız işdən çıxarılmadan işçinin təminatı kimi çıxış edir. Göstərilən təminatlara əməl olunmadıqda işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi qanunsuz və əsassız hesab edilir. Məqalədə işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsinin AR ƏM-in 70-ci maddəsi ilə ləğvi zamanı əmək qanunvericiliyində, konkret olaraq 71, 76, 77 və 79-cu maddələrdə təsbit olunmuş hüquqi təminatlar tədqiq olunaraq belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, işdən çıxarılan zaman işçilərin hüquqlarının müdafiəsinin təsirli hüquqi mexanizmi işlənib hazırlanmamışdır və bu səbəbdən işəgötürənlər bir sıra hallarda əmək müqaviləsinə xitam verilməsi zamanı işçilərin hüquqlarının təminatlarına məhəl qoymurlar. Bu istiqamətdə əmək qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi üçün konkret təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: əmək, əmək hüququ, müqavilə, əmək müqaviləsi, işçi, işəgötürən, təminat, hüquqi təminat

Əmək müqaviləsinə xitam verilməsi zamanı təminatlar nəzərdən keçirilərkən BƏT-nin "Sahibkarın təşəbbüsü ilə əmək münasibətlərinə xitam verilməsi haqqında" 158 nömrəli Konvensiyasının (1982-ci il) müddəalarına da müraciət edilməlidir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası BƏT-nin bu Konvensiyasını indiyədək ratifikasiya etməmişdir.

Həmin konvensiyanın 4-cü maddəsinə görə, zəhmətkeş ilə əmək münasibətlərinə, belə xitam üçün qanuni əsaslar yoxdursa, xitam verilmir (4).

BƏT-nin 158 nömrəli Konvensiyasının normaları işçilərin işdən çıxarılmasının konkret əsaslarını ehtiva etmir və bu, onları milli qanunvericilikdə artıq formalaşmış ənənələrə, cəmiyyət və dövlətin mövcud xüsusiyyətlərinə

və tələbatlarına, həmçinin istehsal münasibətlərinin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq müəyyənləşdirmək imkanı verir. Bununla yanaşı, 158 nömrəli Konvensiya işdən çıxarılmanın qanuniliyini müəyyənləşdirməyə imkan verən bir sıra müddəaları təsbit edir. Xüsusilə də əmək münasibətlərinə xitam verilməsinin əsaslandırılmasına dair normalar müəyyənləşdirilir – buraya zəhmətkeşin bacarıqları və yaxud davranışı ilə əlaqəli olmalı olan, ya da müəssisənin istehsalat zərurətindən irəli gələn qanuni əsasının mövcudluğu şərti aiddir. Konvensiyanın 5-I maddəsində, həmçinin əmək münasibətlərinə xitam verilməsi üçün qanuni əsas hesab edilməyən aşağıdakı səbəblər müəyyənləşdirilmişdir:

- həmkarlar ittifaqına üzvlük və qeyri-iş vaxtında və ya sahibkarın razılığı ilə iş vaxtında həmkarlar təşkilatının fəaliyyətində iştirak (Konvensiyanın 5-ci maddəsinin “a” bəndi);
- hal-hazırda və yaxud keçmişdə zəhmətkeşin nümayəndəsi funksiyasını yerinə yetirmək üşün zəhmətkeşin nümayəndəsi olmaq arzusu (“b” bəndi);
- qanunvericiliyin, yaxud səlahiyyətli orqanlara müraciət qaydasının pozulmasında sahibkarın təqsirləndirilməsi üzrə qaldırılmış işdə iştirak etmək və ya şikayət etmək (”c” bəndi);
- irq, dərinin rəngi, cins, ailə vəziyyəti, hamiləlik, dini etiqad, siyasi baxışlar, etnik mənsubiyyət və yaxud sosial mənşə («d» bəndi);
- sosial məzuniyyət dövründə işdə olmama («e» bəndi);
- xəstəlik və ya zədə səbəbilə işdə müvəqqəti olmama (Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci hissəsi) (3).

AR ƏM-in 70-ci maddəsində işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsinin ləğv edilməsinin konkret əsaslarının siyahısının təsbiti işdən əsassız çıxarılmaya qarşı təminatlardan biridir. Göstərilən məhdudiyyətlərə əmək müqaviləsinə xitam verilməsi əsaslarının müəyyənləşdirilməsinə yanaşmaları aid etmək olar ki, onlar AR ƏM-in 68-ci maddəsinin ikinci hissəsində əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları kimi müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan SSR-in 1971-ci il ƏQM-dən fərqli olaraq, AR ƏM-də işçilərlə əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əlavə əsasları nəzərdə tutulmamışdır. Lakin AR ƏM əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsaslarının dolğun siyahısını təsbit etməsə də AR ƏM-in 68-ci maddəsinin ikinci hissəsinin «e» bəndi və 75-ci maddəsinin birinci hissəsi, habelə ikinci hissəsinin «d» bəndi əmək müqaviləsində tərəflərin müqaviləyə xitam verilməsinin əlavə hallarını qarşılıqlı razılıqla müəyyənləşdirmələrinə yol verir.

Digər tərəfdən, işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi üçün müəyyən edilən əsasların mövcudluğu və dolğun xarakterə malik olması, işəgötürənin təşəbbüsü ilə əsassız işdən çıxarılmadan işçinin təminatı kimi çıxış edir.

AR ƏM-in 79-cu maddəsinin birinci hissəsində işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi qadağan edilən işçilərin və halların dairəsi müəyyənləşdirilmişdir. İşəgötürən tərəfindən:

hamilə, habelə üç yaşınadək uşağı olan qadınların, üç yaşınadək uşağını təkbaşına böyüdən kişilərin;

yeganə qazanc yeri işlədiyi müəssisə olub məktəb yaşınadək uşağını təkbaşına böyüdən işçilərin;

əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirən işçilərin;

işçinin şəkərli diabetlə və ya dağınıq sklerozla xəstə olması səbəbinə görə;

həmkarlar ittifaqları təşkilatının və ya hər hansı siyasi partiyanın üzvü olması motivinə görə;

öhdəsində 18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş və ya orqanizmin funksiyalarının 81-100 faiz pozulmasına görə əlilliyi müəyyən edilmiş ailə üzvü olan işçilərin;

məzuniyyətdə, ezamiyyətdə olduğu vaxtda, habelə kollektiv danışıqlarda iştirak etdiyi müddət ərzində işçilərin bu Məcəllənin 70-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş əsaslarla əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi qadağandır (1, s.95).

AR ƏM-in 79-cu maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən, bu maddənin birinci hissəsində nəzərdə tutulmuş müddəalar bu Məcəllənin 70-ci maddəsinin «a» bəndi və 73-cü maddəsi ilə xitam verilən hallara şamil edilmir (1, s.95).

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 164-cü maddəsi qadının hamiləliyi və himayəsində üç yaşınadək uşağının olması, habelə kişinin üç yaşınadək uşağını təkbaşına böyütməsi səbəbindən onunla əmək müqaviləsinin əsassız ləğv edilməsinə görə məsuliyyət müəyyənləşdirmişdir.

Qanunverici işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsinin bu və ya digər əsasla ləğv edilməsi zamanı tətbiq edilən məcburi təminatlar nəzərdə tutmuşdur. Belə ki, işəgötürən tərəfindən:

1) bu Məcəllənin 70-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş əsasların hər hansı biri ilə əmək müqaviləsinin ləğv edilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmalı (AR ƏM-in 71-ci maddəsinin 3-cü hissəsi);

2) işçi, işçilərin sayı azaldıqda və ya ştatları ixtisar olunduqda rəsmi xəbərdar edilməli (AR ƏM-in 77-ci maddəsinin 1-ci hissəsi);

3) işçilərin ixtisarı zamanı bəzi işçilərin işdə saxlanmağa olan üstünlüyü təmin olunmalı (AR ƏM-in 78-ci maddəsi);

4) bəzi kateqoriya işçiləri sonrakı işədüzəlmə üçün öz vəsaiti hesabına yenidən peşə hazırlığına cəlb etməli (AR ƏM-in 77-ci maddəsinin 8-ci hissəsi);

5) həmkarlar ittifaqının üzvü olan işçinin əmək müqaviləsinə AR ƏM-in 70-ci maddəsinin b) və ç) bəndlərində göstərilən əsaslarla xitam verildikdə,

müəssisədə fəaliyyət göstərən həmkarlar ittifaqı təşkilatının qabaqcadan razılığı alınmalı (AR ƏM-in 80-ci maddəsinin 1-ci hissəsi);

6) əmək müqaviləsi bu Məcəllənin 70-ci maddəsinin "a" və "b" bəndləri ilə ləğv edilərkən işçiyə, həmin işəgötürənlə bağlanmış əmək müqaviləsinə (əmək müqavilələrinə) uyğun olaraq müəyyən olunan əmək stajından asılı olaraq müvafiq işdənçıxarma müavinəti ödənilməli (AR ƏM-in 77-ci maddəsinin 3-cü hissəsi);

7) əmək müqaviləsinin ləğvi üçün əsas olmuş intizam tənbeh tədbirinin tətbiqi şərtlərinə əməl edilməlidir (AR ƏM-in 71-ci maddəsinin 2-ci hissəsi).

Bu təminatlara riayət edilmədikdə, işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi qanunsuz və əsassız sayıla bilər. Göstərilən təminatlar əmək müqaviləsinə təşkilati-istehsal səbəblərilə xitam verilməsi zamanı, xüsusilə önəmlidir. Belə ki, AR ƏM-in 70-ci maddəsinin "b" bəndi ilə əmək müqaviləsinin ləğv edildiyi zaman bu təminatların hamısı tətbiq edilir. Sadalanan təminatlardan sonuncusu intizam tənbehi qaydasında əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi zamanı (AR ƏM-in 70-ci maddəsinin "ç" bəndi) tətbiq edilə bilər. Bu təminatlardan bəziləri işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsinə yalnız ayrı-ayrı əsaslara görə xitam verildikdə (məsələn, həmkarlar ittifaqı təşkilatının qabaqcadan razılığının alınması) əhəmiyyətə malikdir.

BƏT-in "Müəssisələrdə zəhmətkeşlərin nümayəndələrinin hüquqlarının müdafiəsi və onlara verilən imkanlar haqqında" 135 nömrəli Konvensiyasının (1971-ci il) 1-ci maddəsinə görə, işçilərin nümayəndələri və onların statusuna və ya işçilərin onların nümayəndələri kimi fəaliyyət göstərməsinə və ya onların həmkarlar ittifaqının üzvü olmasına və ya mövcud qanunvericiliyə və ya kollektiv müqaviləyə və ya digər razılaşdırılmış şərtlərə uyğun ölçüdə hərəkət etmək, həmkarlar ittifaqının fəaliyyətində iştirak etməsinə əsaslanaraq işdən çıxarılması da daxil edilməklə, onlara zərər gətirə bilən hər hansı bir hərəkətdən səmərəli müdafiədən istifadə edirlər (2, s.431).

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 1999-cu il 3 iyul tarixli Qərarı ilə Azərbaycan Respublikası bu Konvensiyaya qoşulmuşdur.

AR ƏM-in 70-ci maddəsinin b) və ç) bəndlərində göstərilən əsaslarla işəgötürən tərəfindən həmkarlar ittifaqının üzvü olan işçinin əmək müqaviləsi, müəssisədə fəaliyyət göstərən həmkarlar ittifaqı təşkilatının qabaqcadan razılığı alınmaqla ləğv edilir. Həmkarlar ittifaqının üzvü olan işçinin əmək müqaviləsini bu maddənin 1-ci hissəsində nəzərdə tutulan hallardan hər hansı biri ilə əlaqədar ləğv etmək istəyən işəgötürən həmin müəssisənin həmkarlar ittifaqı təşkilatına əsaslandırılmış yazılı təqdimatla müraciət edir. Təqdimata müvafiq əsaslandırma sənədləri əlavə edilir. Həmkarlar ittifaqı təşkilatı bu təqdimatın daxil olduğu gündən ən geci on gün müddətində özünün əsaslandırılmış yazılı qərarını işəgötürənə təqdim etməlidir (ƏM-in 80-ci

maddəsinin birinci və ikinci hissələri). Belə əsaslandırma olmadığı halda, mülkiyyətçi və ya işəgötürən işçilərin nümayəndəli orqanının rəyini nəzərə almadan işçilərlə əmək müqaviləsini ləğv etmək hüququna malikdir.

Həmkarlar ittifaqlarının beynəlxalq sahə birliklərinin bir sıra rəhbərlərinin fikrincə, əsaslardan asılı olmayaraq həmkarlar ittifaqları işçilərin işdən çıxarılmasına razılıq verməməlidir, çünki bu, həmkarlar ittifaqlarının təyinatına – işçilərin sosial-əmək hüquqlarının və mənafelərinin müdafiəsinin həyata keçirilməsinə ziddir (6, s.9).

Fikrimizcə, belə bir normanın AR ƏM-ə də daxil edilməsi tamamilə məqsədəuyğundur, çünki hazırda işdən çıxarılan zaman işçilərin hüquqlarının müdafiəsinin təsirli hüquqi mexanizmi işlənib hazırlanmamışdır, işəgötürənlər isə bir sıra hallarda qanunvericiliyin əmək müqaviləsinə xitam verilməsi ilə əlaqədar işçilərin hüquqlarına, təminat və kompensasiyalarına riayət olunmasına dair tələblərinə məhəl qoymurlar.

Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyində işçilərlə əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin digər təminatları da müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, işçilərin sayı azaldıqda və ya ştatları ixtisar olunduqda, AR ƏM-in 70-ci maddəsinin "b" bəndi ilə işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsi ləğv edilməzdən əvvəl işçi işəgötürən tərəfindən həmin işəgötürənlə bağlanmış əmək müqaviləsi (əmək müqavilələri) əsasında müəyyən olunan əmək stajından asılı olaraq, xəbərdarlıq müddəti ərzində hər iş həftəsində əmək haqqı saxlanılmaqla, iş axtarmağa imkan yaradılması məqsədi ilə azı bir iş günü əmək funksiyasının icrasından azad edilir (AR ƏM-in 77-ci maddəsinin ikinci hissəsi).

Beləliklə, əmək müqaviləsinə qanunsuz xitam verilməsinə qarşı əsas təminat qismində qanunvericilik səviyyəsində müəyyən olunan işdən çıxarılmanın əsaslarının mövcudluğu çıxış edir. Əmək hüququ metodunun xüsusiyyətinin əmək münasibətlərinin dövlət və müqavilə tənzimləməsinin əlaqələndirilməsi (uzlaşdırılması) olduğunu nəzərə alaraq, A.P.Pantyuxinanın belə bir fikrini ədalətli qəbul etmək lazımdır ki, "əmək müqaviləsinə xitam verilməsi sahəsində dövlət tənzimləməsi üstünlük təşkil edir" (7, s.11). Bu, işçiyə müvafiq müdafiə təqdim etməklə, əmək müqaviləsinin ləğv edilməsinin qanuni və əsaslandırılmış olmasının ən mühüm təminatıdır.

Əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əmək qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmiş qaydasına riayət olunması əmək müqaviləsinin qanunsuz ləğv edilməsinin qarşısını alan təminatlardan biridir.

"İşdən çıxarılma qaydası" dedikdə, adətən, əmək müqaviləsinə konkret əsasa görə xitam verilməsi qaydaları nəzərdə tutulur (belə qaydalar qanunverici, digər akt, əmək müqaviləsi ilə xüsusi olaraq müəyyən edildiyi halda). Lakin o, əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin heç də bütün əsasları üçün dəqiq fərqləndirilməmişdir. Əmək müqaviləsinə xitam verilməsi qaydası və

ona xitam verilən zaman müvafiq təminatları fərqləndirmək heç də asan deyildir. Axı, özlüyündə əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi qaydası, mahiyyət etibarı ilə əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi zamanı müəyyən təminatlardan formalaşır. Eyni zamanda, konkret əsasa görə əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi qaydasında nəzərdə tutulmayan, lakin tətbiq olunan ümumi təminatlar vardır.

Bundan başqa, əmək müqaviləsinə qanuni şəkildə xitam verilməsini təhlil edərkən müqavilənin ləğv edilməsi qaydası və müvafiq təminatlarla sıx bağlı olan elementləri nəzərə almamaq olmaz; məsələn, əmək müqaviləsinin ləğv edilməsinin – əmək kitabçasının verilməsi, müəyyən olunmuş hallarda işdənçıxarma müavinəti və kompensasiya ödənilməsi də daxil olmaqla rəsmiləşdirilməsi. Bu səbəbdən, bir çox hallarda əmək müqaviləsinin ləğv edilməsini daha geniş şərh edərək, oraya sadalanan bütün elementləri daxil edirlər.

İşəgötürən işçini əmək və icra intizamını pozduğuna görə işdən çıxarmaq barədə qərar qəbul edərkən, hüquqi məsuliyyətə cəlb olunmanın ümumi prinsiplərindən çıxış edərək (AR ƏM-in 70-ci maddəsinin «ç» bəndi) işçinin şəxsiyyətini, kollektivdə nüfuzunu, peşəkarlıq səviyyəsini, habelə onun törətdiyi xətanın xarakterini nəzərə almalıdır.

Bu prinsiplərə riayət edilməsi göstərilən əsasla əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi zamanı işçinin əmək müqaviləsinə qanunsuz və əsassız xitam verilməməsi üçün təminatdır.

İşçinin işdən qeyri-qanuni çıxarılmasının qarşısını alan digər mühüm təminat işəgötürən tərəfindən zor işlədilərək, hədə qorxu gələrək, yaxud hər hansı başqa üsulla onun iradəsinin əleyhinə əmək müqaviləsini ləğv etməyə məcbur edilməsinin qadağan olunmasıdır (AR ƏM-in 69-cu maddəsinin yeddinci hissəsi). Lakin işçi, işəgötürən tərəfindən iradəsinin əleyhinə olaraq əmək müqaviləsinin ləğv edilməsinə istinad edərək, işə bərpa edilməsi tələbi ilə məhkəməyə müraciət etdikdə, belə məcburetmə barədə sübutların təqdim olunması ilə bağlı problemlər mövcuddur.

Şübhəsiz, əmək münasibətlərində, xüsusilə də yaşı 18-dən az olan işçilərlə işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi zamanı əlavə təminatlar nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, artıq yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, AR ƏM-in 77-ci maddəsinin 8-ci hissəsinə görə, işəgötürənlər iş yerlərinin ixtisarı ilə əlaqədar işdən azad olunmuş “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən olunmuş valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaq, habelə onların arasından olan şəxs hesab edilən işçiləri sonradan həmin müəssisədə və ya digər müəssisədə işə düzəltmək üçün öz vəsaitləri hesabına zəruri yeni peşə hazırlığına cəlb edirlər. Fikrimizcə, bu təminatı yalnız göstərilən kateqoriyaya

deyil, həm də yaşı 18-dən az olan bütün işçilərə şamil etmək daha məqsədəuyğundur. Bu da öz növbəsində, yaşı 18-dən az olan işçilərin məşğulluğuna təminatların yüksəlməsinə yardımçı olacaqdır.

Beləliklə, əmək müqaviləsinə xitam verilməsi aşağıdakı hallarda qanuni sayılır:

1) AR ƏM ilə nəzərdə tutulmuş əsas mövcuddur. İstisna kimi, AR ƏM-in 75-ci maddəsinin tələblərinə riayət etməklə əmək müqaviləsinə xitam verilməsi üçün müqavilənin özündə əlavə əsaslar nəzərdə tutula bilər;

2) faktiki hallar əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin seçilmiş əsasına müvafiqdir;

3) AR ƏM ilə müəyyən edilmiş əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi şərtlərinə əməl olunmalıdır;

4) əmək müqaviləsinin ləğv edilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmalıdır;

5) əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi barədə əmrin məzmunu AR ƏM-in 84-cü maddəsinin birinci hissəsinin tələblərinə uyğun olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. - Bakı: Hüquq Yayın Evi, - 2025, - 360 s.
2. BƏT-nin "Müəssisədə zəhmətkeşlərin nümayəndələrinin hüquqlarının müdafiəsi və onlara verilən imkanlar haqqında" 135 nömrəli Konvensiya/Beynəlxalq Əmək Təşkilatı. Konvensiyalar və tövsiyələr. - Bakı, - 1996, - s. 431-434
3. Конвенция Международной Организации Труда N 158 "О прекращении трудовых отношений по инициативе предпринимателя" (1982)/Конвенции и Рекомендации (1987-1990 г.г.). В 2-х т. Т II. - Женева, - 1991, - с.1984-1985
4. Конвенция Международной Организации Труда № 158 о прекращении трудовых отношений по инициативе предпринимателя (1982)/Конвенции и Рекомендации (1987-1990 г.г.). В 2-х т. Т II. - Женева, - 1991, -с. 1983-1989
5. Новости профсоюзного движения // Профсоюзы, - 2013, - № 9, - с. 9-17
6. Орловский Ю.П. Нуртдинова А.Ф., Чиканова Л.А. Настольная книга кадровика: юридические аспекты. - Москва: ИНФРА-М, - 2011, - 715 с.
7. Пантюхина А.П. Расторжение трудового договора по инициативе работодателя по основаниям, связанным с виновным поведением работника (теоретические и практические проблемы): Автореф. дис. … канд.юр. наук. - Москва, - 2013, - 28 с.

ПРАВОВЫЕ ГАРАНТИИ ПРИ РАСТОРЖЕНИИ ТРУДОВОГО ДОГОВОРА

Э.В.МАХМУДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье подробно анализируются вопросы, связанные с правовыми гарантиями при расторжении трудового договора на основании действующего трудового законодательства АР. Отмечается, что установление в статье 70 ТК АР перечня конкретных оснований расторжения трудового договора работодателем является одной из гарантий против необоснованного увольнения работника с работы. С другой стороны, наличие и полноценный характер оснований, установленных для расторжения трудового

договора работодателем, выступает в качестве гарантии без необоснованного увольнения работника по инициативе работодателя. Расторжение трудового договора работодателем при несоблюдении указанных гарантий считается незаконным и необоснованным. В статье были рассмотрены правовые гарантии, установленные в трудовом законодательстве при расторжении работодателем трудового договора по статье 70 ТК АР , в частности, в статьях 71, 76, 77 и 79, и сделан вывод о том, что эффективный правовой механизм защиты прав работников при увольнении не разработан, и поэтому работодатели в ряде случаев игнорируют гарантии прав работников при расторжении трудового договора. В этом направлении были выдвинуты конкретные предложения по совершенствованию трудового законодательства.

Ключевые слова: труд, трудовое право, договор, трудовой договор, работник, работодатель, гарантия, юридическая гарантия

LEGAL GUARANTEES IN CASE OF TERMINATION OF AN EMPLOYMENT CONTRACT

E.V.MAHMUDOV

SUMMARY

The article analyzes in detail the issues related to legal guarantees in case of termination of an employment contract on the basis of the current labor legislation of the Republic of Azerbaijan. It is noted that the establishment in Article 70 of the Labor Code of the Republic of Azerbaijan of a list of specific grounds for termination of an employment contract by an employer is one of the guarantees against unjustified dismissal of an employee from work. On the other hand, the existence and full-fledged nature of the grounds established for termination of the employment contract by the employer acts as a guarantee without unjustified dismissal of the employee at the initiative of the employer. Termination of an employment contract by an employer in case of non-compliance with these guarantees is considered illegal and unjustified. The article reviewed the legal guarantees established in labor legislation upon termination of an employment contract by an employer under Article 70 of the Labor Code of the Republic of Azerbaijan, in particular, in articles 71, 76, 77 and 79, and concluded that an effective legal mechanism for protecting employees' rights upon dismissal has not been developed, and therefore employers in some cases ignore guarantees of employees' rights upon termination of an employment contract. In this direction, specific proposals have been put forward to improve labor legislation.

Keywords: labor, labor law, contract, employment contract, employee, employer, guarantee, legal guarantee

POLİTOLOGİYA

UOT 5901.01
Orcid id: 0009-0002-2187-3962

ÇİN XALQ RESPULİKASININ ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ SİYASƏTİ VƏ BU SAHƏDƏKİ UĞURLU TƏCRÜBƏSİ

A.M.MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
La.lune.nur@gmail.com

Çin Xalq Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyi məsələləri yalnız yerli kontekstdə deyil, həm də qlobal ərzaq təhlükəsizliyi ilə də sıx bağlıdır. Bu mövzu həm daxili siyasətdə, həm də beynəlxalq əlaqələrdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çində ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi həm hökumətin, həm də ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olan ən mühüm məsələlərdən biridir. ÇXR dünyanın ən böyük əhali kütləsinə sahib olmaqla yanaşı, həm də böyük kənd təsərrüfatı ölkəsidir. Bu səbəbdən də, ərzaq təhlükəsizliyi ölkənin davamlı inkişafı və ictimai sabitliyi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Hazırkı dövrdə ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi qlobal problem olduğundan ÇXR-də də bu məsələ ilə bağlı müxtəlif iqtisadi, ekoloji və sosial faktorlardan qaynaqlanan bir sıra problemlər mövcuddur və bunlar ölkənin ərzaq təminatında davamlılıq yaratmaq üçün ciddi maneələr törədir.

Müasir dövrdə ölkə həm də kənd təsərrüfatı üçün lazım olan torpaq və su resurslarının məhdudluğu ilə üzləşir. Digər tərəfdən, içməli suyun qıtlığı, mövcud su ehtiyatlarının tez-tez müxtəlif səbəblərdən çirkləndirilməsi bir sıra ciddi sosial problemlərə gətirib çıxarır.

Müasir dövrdə Çin hökumətinin qarşısında duran ən vacib problemlərdən biri də ərzaq məhsullarının keyfiyyəti və təhlükəsizliyi məsələsidir ki, məqalədə buna xüsusi diqqət yetirilmişdir. Eyni zamanda adıçəkilən problemlərlə əlaqədar görülən tədbirlər, qəbul edilən qanunvericilik aktları araşdırılmış və ölkəmizdə də qida israfçılığının qarşısının alınması üçün bu ölkənin təcrübəsindən yararlanmağın faydaları əsaslandırılmışdır.

Mövzunun tədqiqi üçün məzmun analizi, müqayisə, həmçinin fənlərarası yanaşma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: Çin Xalq Respublikası (ÇXR), Ümumçin Xalq Nümayəndələri Yığıncağının Daimi Komitəsi (ÜXNY DK), ərzaq təhlükəsizliyi, ərzaq ticarəti "savaş"ları, qida tullantıları.

Giriş

Müasir dövrdə qlobal iqlim dəyişikliyi, torpaq resurslarının azalması, ərzaq idxalı, ərzaq məhsullarının keyfiyyəti və təhlükəsizliyi Çin Xalq Res-

publikasının ərzaq təminatında davamlılıq yaratmaq üçün ciddi maneələrdəndir. Çin iqlim dəyişikliyinin təsirlərinə qarşı həssas olan ölkələrdəndir. Zərərli hava şəraiti, quraqlıq, daşqınlar və digər təbii fəlakətlər kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını ciddi şəkildə təhdid edir. Digər tərəfdən isə sürətli urbanizasiya və sənayeləşmə torpaq resurslarının azalmasına səbəb olub. Bu proses kənd təsərrüfatı üçün yararlı olan torpaq sahələrinin azalmasına gətirib çıxarır və nəticədə ərzaq istehsalının reallaşmasına da mənfi təsir göstərərək onun həcminin azalmasına səbəb olur.

Ölkə həm də kənd təsərrüfatı üçün lazım olan su resurslarının məhdudluğu ilə üzləşir. Su çatışmazlığı bəzi bölgələrdə məhsul istehsalını çətinləşdirir və kənd təsərrüfatı istehsalının davamlılığını təhlükə altına qoyur. İqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar su ehtiyatlarının azalması vəziyyəti daha da ağırlaşdırır. Buna görə də ölkədə su resurslarının idarə edilməsi üçün qanunvericilik tədbirləri görülüb və su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi üçün suvarma sistemləri modernləşdirilir.

Ölkədə ən çox narahatlıq doğuran məsələlərdən biri də ərzaq məhsullarının istehsalı sahəsində olan saxtakarlıqlar və onun nəticəsində yaranan problemlərdir.

1. ÇXR-in su və torpaq ehtiyatları və ətraf mühit problemləri

Çin Xalq Respublikasının Su Qanunu yeni redaksiyada 9-cu çağırış Ümumçin Xalq Nümayəndələri Yığıncağı Daimi Komitəsinin (ÜXNY DK) 29 avqust 2002-ci il tarixli 29-cu iclasında qəbul edilmişdir. Çin Xalq Respublikası Sədrinin 29 avqust 2002-ci il tarixli 74 nömrəli Fərmanı ilə dərc edilmiş və 2002-ci il oktyabrın 1-dən qüvvədədir [9, s. 18].

2002-ci il Qanununda su ehtiyatlarına qənaət edilməsinin və onların uzunmüddətli istifadəsi imkanlarının təmin edilməsinin vacibliyi xüsusi vurğulanır. Qanunun 8-ci maddəsinin müddəaları təsbit edir ki, bütün səviyyələrdə xalq hökumətləri sudan qənaətlə istifadə sahəsində tənzimləməni gücləndirmək üçün lazımi tədbirlər görməyə borcludurlar və bütün təşkilatlar və vətəndaşlar sudan qənaətlə istifadə etmək üçün məsuliyyət daşıyırlar [9, s. 19].

Qeyd etmək lazımdır ki, su ehtiyatları birmənalı olaraq dövlət mülkiyyətidir. Kənd kollektiv təsərrüfat təşkilatlarının su ehtiyatlarına dair kollektiv mülkiyyəti ləğv edilib. Bu təşkilatların ərazisində yerləşən gölməçələrin və su anbarlarının suları istifadə hüququ ilə onlara məxsusdur (maddə 3) [9, s. 20].

25 dekabr 2010-cu ildə Çin Xalq Respublikasının Su və Torpağın Mühafizəsi Haqqında Qanunu yeni redaksiyada qəbul edilib və 1 mart 2011-ci ildə qüvvəyə minib. Belə bir qanun ilk dəfə 29 iyun 1991-ci ildə qəbul edilmiş, 27 avqust 2009-cu ildə isə dəyişikliklər edilmişdir. Qanun 7 fəsildən, 60 maddədən ibarətdir və "suyun və torpağın yuyulmasının qarşısının alınması və normallaşdırılması, su və torpaq ehtiyatlarının qorunması və səmərəli istifadəsi, su fəlakətlərinin, quraqlıqların, qum fırtınalarının azaldılması, eko-

loji vəziyyətin yaxşılaşdırılması, davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi məqsədilə” qəbul edilmişdir (1-maddə) [9, s. 189].

Qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji şərait baxımından Çin dünyada analoqu olmayan ölkədir. Çünki o, təbii sərvətlərlə həm çox zəngin, həm də onlara ciddi ehtiyacı olan ölkədir. Bunun səbəbi, əlbəttə ki, ölkənin kolosal əhali sayıdır, lakin səbəb təkcə bu deyil. ÇXR-in son dərəcə sürətli iqtisadi artımı ümumdövlət ekoloji siyasəti ilə düzgün uzlaşdırılmamış və bu siyasətin özü də düzgün formalaşdırılmamışdır. Demək olar ki, o, böyük dərəcədə səhv idi, çünki problemlərin perspektivdə təxirə salınmasını nəzərdə tuturdu. Xüsusilə ekoloji problemlərin qlobal əhəmiyyət kəsb edərək yaşamaq probleminə çevriləcəyi nəzərə alınmırdı. Nəticə isə ondan ibarətdir ki, Çin Şərqi Asiyanın ekoloji problemlərinin mərkəzinə çevrilib.

70-ci illərin ortalarına qədər ÇXR ölkə ərazisinin hər yerində təmiz yaşayış mühitinə malik ölkə hesab olunurdu. Sonra vəziyyət sürətlə pisləşməyə başladı. 70-ci illərin sonlarında Çin rəhbərliyi sürətləndirilmiş iqtisadi inkişaf kursu elan etdi, lakin ən mühüm təbii ehtiyatların bəzilərinin məhdudluğunu lazımınca qiymətləndirmədi. Nəticədə, Çində ətraf mühitin çirklənməsinin artması, pisləşməsi və dağıdılması uçquna bənzər bir sxem izlədi və artıq 80-ci illərin sonlarına qədər elə miqyasa çatdı ki, bu da təsərrüfat artımının çox yüksək tempinin stimullaşdırılmasını və yeni inkişaf strategiyasının hazırlanmasını tələb etdi. Ekoloji vəziyyətin pisləşməsi, o cümlədən kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlarının azalması səbəbindən Çinə dəyən illik zərər, 8 illik antiyapon müharibəsi zamanı ölkənin uğradığı maddi itkilərlə müqayisə edilə bilər [9, s. 55].

Çin yanan kömür həcminə görə dünya rekorduna sahibdir. 76 şəhərin havasında aparılan araşdırma son dərəcə yüksək çirklənmə səviyyəsini göstərmişdir. Bu şəhərlərin atmosferində zərərli maddələrin miqdarı üçün icazə verilən maksimum normalar 6-7, hətta 10 və daha çox dəfə aşılır. Turşu yağışı bütün Çinə yayılaraq, sıx məskunlaşılan ərazilərin dörddə birinə təsir edib. Bundan əlavə, Çin bu göstərici üzrə ABŞ-ı geridə qoyaraq, istixana qazlarının əsas istehsalçısına çevrilib. Bu, ÇXR-in beynəlxalq nüfuzunun azalmasına və Qərb dövlətlərinin təzyiqinin artmasına səbəb olmuşdur. Hazırda ÇXR-in dövlət ekoloji siyasətinin əsas prioritetləri bunlar ibarətdir: “aşağı karbon iqtisadiyyatı”nın yaradılması və istixana qazları tullantılarının azaldılması, ekoloji problemlər zəminində sosial gərginliyin azaldılması və resirkulyasiya iqtisadiyyatının formalaşdırılması, yəni tullantısız texnologiyaların yaradılması və geniş yayılması [9, s. 56].

Buna görə də ölkədə ekoloji mühitin qorunması üçün 8 fəsil, 33 maddədən ibarət qanun qəbul edilmişdir. Çin Xalq Respublikasının Bərpaolunan Enerji Mənbələri haqqında Qanunu 10-cu ÜXNY Daimi Komitəsinin 28 fev-

ralda keçirilən 14-cü iclasında qəbul edilmiş və 2006-cı il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir [9, s. 55].

Fevralın 28-də 10-cu ÜXNY Daimi Komitəsinin 32-ci iclasında isə "Suyun çirklənməsinin qarşısının alınması haqqında" Çin Xalq Respublikasının Qanununa dəyişikliklər qəbul edilib. Qanunun yeni redaksiyası 2008-ci il iyunun 1-dən qüvvəyə minmişdir. Suyun çirklənməsinin qarşısının alınması haqqında Çin Xalq Respublikasının Qanunu ilk dəfə 1984-cü il mayın 11-də ÜXNY Daimi Komitəsinin 6-cı çağırışının 5-ci iclasında qəbul edilmiş və daha əvvəl isə 1996-cı il mayın 15-də 8-ci ÜXNY Daimi Komitəsinin 19-cu iclasında düzəliş edilmişdir. Qanun 8 fəsil, 92 maddədən ibarətdir.

Su təchizatı və suyun sənaye müəssisələrindən atılan tullantılarla çirklənməsi problemi Çin üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir, buna görə də qəbul edilmiş Qanunda nəzərdə tutulmuş müddəaların pozulmasına görə hüquqi məsuliyyət tədbirlərinə, o cümlədən cinayət məsuliyyətinə xüsusi diqqət yetirilir (7-ci fəsil, maddə 69-90) [9, s.131].

İqtisadiyyatın, xüsusilə sənayenin sürətli inkişafı istər-istəməz ətraf mühitin ciddi şəkildə pisləşməsinə gətirib çıxarmış və əhalinin fiziki və psixosomatik vəziyyətinə son dərəcə arzuolunmaz təsir göstərir. Bütün yüksək inkişaf etmiş dövlətlər onları böyük ölçüdə aradan qaldırmağa və ya yumşaltmağa nail olaraq bu əlverişsiz amillərdən nisbətən keçiblər. İndi Çin bu yolla gedir, lakin nisbi rahatlıqla firavan mərhələyə çatmaq şansı praktiki olaraq yoxdur. Dünyanın ən sıx məskunlaşılmış ölkəsi o qədər sürətlə inkişaf edir ki, böyük ətalətə malik olan mümkün kompensasiya mexanizmlərindən lazımi səviyyədə istifadə oluna bilmir. Üstəlik, əvvəlki kimi nisbətən təmiz xammal və enerji resurslarına çıxış imkanları yoxdur. Həm də əlverişsiz və getdikcə pisləşən iqlim vəziyyətini, həddindən artıq məskunlaşmanı, əhalinin böyük hissəsinin aşağı həyat səviyyəsini, boş torpaqların çatışmazlığını, epidemioloji vəziyyətin pisləşməsini və daha çoxunu nəzərə almaq lazımdır. Çin islahatlarının ilk iki onilliyi ərzində sürətli iqtisadi artım kütləvi sosial həvəslə müşayiət olunurdu. Yaranan ekoloji problemlər, ümumiyyətlə, müvəqqəti və ikinci dərəcəli hadisələr kimi qəbul edilirdi. Bununla belə, 90-cı illərin ortalarından etibarən vəziyyət kökündən dəyişməyə başladı. Çin vətəndaşlarının əksəriyyəti başa düşməyə başladılar ki, ətraf mühitin getdikcə pisləşən vəziyyəti o qədər böyük ziyan vurur ki, bu, tezliklə bir çox iqtisadi nailiyyətləri dəyərsizləşdirə bilər. 2000-ci ildən sonra vəziyyətlə bağlı bu təsəvvür çox sürətlə yayılmağa başladı və hazırda problemə mənfi münasibətin hökm sürdüyünü hesab etmək olar.

2009-cu il yanvarın ortalarında Çin Ekoloji Mədəniyyətin Təşviqi Cəmiyyətinin dərc etdiyi hesabata əsasən Çin əhalisinin 80%-i ətraf mühitin vəziyyətindən narazıdır və cəmi iki il ərzində ölkədə ekoloji problemi çox ciddi hesab edən vətəndaşların payı 10% artaraq 76,4% təşkil edib. [9, s.132].

Qanunun yeni variantı Çin xalqının həyatına və sağlamlığına, bütövlükdə Çin dövlətinin uğurlu inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərən ekoloji problemlərə qarşı mübarizədə ÇXR rəhbərliyinin xəttini davam etdirir. Belə ki, ölkə rəhbərliyi də eyni mövqedən çıxış edir. 2008-ci ilin martında Çin Xalq Siyasi Məşvərət Şurasının növbəti sessiyasının Milli Komitəsinin iclasında hökumətin işi ilə bağlı hesabatında Baş nazir Ven Çzyabao qeyd etmişdir ki, sürətləndirilmiş iqtisadi artım naminə ətraf mühitin irimiqyaslı çirklənməsinə yol verilməsinin davam etdirilməsi qəbuledilməzdir və "dağların daha yaşıl, suların daha təmiz, səmanın daha mavi olması üçün enerji resurslarına qənaət etmək və ətraf mühitin qorunması ilə yorulmadan məşğul olmaq" lazımdır [9, s.133].

Suların çirklənməsi, ətraf mühitin və ərzaqların keyfiyyətinin korlanması Çində də əhalinin sağlamlığında özünü yetərincə büruzə verib. Belə ki, İçjen bölgəsindəki tibb müəssisələri xərçəng xəstəliklərinin sayının 64% və tənəffüs orqanları xəstəliklərinin 39% artdığını qeyd ediblər [9, s.135].

Quansi-Çjuan Muxtar Dairəsində Xuançzyan çayında baş verən hadisələr geniş əks-səda doğurmuşdur. 2001-ci ildə orada böyük bir bəndin suyu daşmışdır. Məlum olmuşdur ki, bu sular dağ-mədən emalı müəssisələrinin tullantıları ilə son dərəcə çirklənib. Ağır metalların, ilk növbədə, arsen, mis və sinkin tərkibi, xüsusilə yüksək idi. Nəticədə bir çox ailələrin yeganə dolanışıq vasitəsi olan ən münbit torpaqlardan 5 min mu ("mu" ənənəvi Çin ərazi ölçüsüdür, hazırda hektarın 1/15-ə bərabərdir, yəni 0,0667 ha və ya 667 m^2) dövriyyədən çıxarılmışdır [9, s.135].

Kəskin narazılığa səbəb olan ən ciddi ekoloji problem su ehtiyatlarının çirklənməsi və içməli suyun çatışmazlığıdır. Çin su ehtiyatlarının mövcudluğuna görə dünyada altıncı yerdədir. Adambaşına düşən göstərici üzrə ekspert hesablamalarına görə, bu nəhəng ölkə 88-ci yerdədir. Müasir sivilizasiyalı sosial-iqtisadi həyatın minimum göstəricisi adambaşına 30 kilo kubmetr su ehtiyatı və adambaşına 11 kilo kubmetr ümumdünya göstəricisi olduğu halda, Çində bu, cəmi 2,7 kilo kubmetr təşkil edir. Suların gəlişinin ərazi və mövsümi bölgüsü də son dərəcə qeyri-optimaldır. Hazırda Çinin 300 şəhərində ciddi su qıtlığı yaşanır. Təmiz və ya texniki cəhətdən təmiz su çatışmazlığı problemin yalnız bir tərəfidir. İkincisi, Çində mövcud su ehtiyatlarının iki istiqamətdə − məişət tullantı sularından və sənaye çirklənməsi rekord səviyyədədir. 1970-ci illərdə Çində gündəlik məişət və sənaye maye axınlarının həcmi 30 milyon ton, 1980-ci illərdə 75 milyon ton, 1990-cı illərin sonunda isə 100 milyon tondan çox olmuşdur. Hazırda bu hədd göstəricisi təxminən bir yarım dəfə artmışdır. Maye axınlarının təxminən 80%-i çaylara, göllərə və digər su hövzələrinə təmizlənmədən axıb gedir. Zərərli və çirkləndirici maddələrin maksimum icazə verilən konsentrasiyalarının 124 dəfə aşılması halları qeyd olunub ki, bu da mütləq dünya rekordudur. Rəsmi məlumata görə, Çində su

çatışmazlığından təxminən 300 milyon insan əziyyət çəkir. Lakin görünür ki, bu rəqəm son dərəcə aşağı səviyyədədir. Çinin Su Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatına görə, Çinin böyük şəhərlərinin təxminən üçdə ikisi ciddi su çatışmazlığı yaşayır. Statistika göstərir ki, ən çətin vəziyyət çox vaxt əhalini içməli su ilə təmin edə bilməyən 100-ə yaxın şəhərdə müşahidə olunur. Sənaye obyektləri də kəskin çatışmazlıq yaşayır. Orta, kiçik şəhərlərdə və qəsəbələrdə vəziyyət çətin ki, daha yaxşı ola: onların əhəmiyyətli bir hissəsində həddindən artıq məskunlaşma amili olmasa da, onlarda su təmizləmə və su təchizatı üçün daha müasir texniki baza yoxdur. Çox vaxt isə belə yaşayış məntəqələrində və aqlomerasiyalarda mükəmməl olmayan su təchizatı sistemi, xüsusuilə həddindən artıq məskunlaşma ilə çətinləşir [9, s.136].

2007-ci ilin avqustunda Baş nazir Ven Çzyabaonun sədrliyi ilə Dövlət Şurasının Daimi Komitəsinin xüsusi iclası keçirilmiş və burada vətəndaşların yüksək keyfiyyətli içməli su ilə təminatı problemi müzakirə edilmişdi. İclasda qeyd olunmuşdur ki, son illər Çin şəhərlərində sutəmizləyici qurğuların və su təchizatı şəbəkələrinin tikintisi və yenidən qurulması istiqamətində mühüm irəliləyişlər əldə olunub. Bununla belə, bəzi şəhərlərdə içməli suyun keyfiyyətinin müəyyən edilmiş standartlara uyğun olmaması, içməli su mənbələrinin olmaması və sənaye tullantıları ilə çirklənməsi ilə bağlı aktual problemlər hələ də qalmaqdadır. İclasda şəhərlərin 11-ci beşillik dövründə və bundan sonra 2020-ci ilə qədər su təchizatı ilə bağlı yeni vəzifələr irəli sürülmüşdür. İclas iştirakçıları Çin Xalq Respublikasının İnkişaf və İslahatlar üzrə Dövlət Komitəsi, Su Təsərrüfatı Nazirliyi və bir sıra digər nazirlik və idarələr tərəfindən tərtib edilmiş vətəndaşların yüksək keyfiyyətli içməli su ilə təminatı planını da nəzərdən keçirmişdilər. Lakin bu planın icrası gözlənildiyindən daha ləng gedir [9, s.137].

Kənd yerlərində vəziyyət daha mürəkkəbdir. ÇXR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, Çində kənd yerlərinin ev təsərrüfatlarının yalnız 23,1%-nin içməli suya normal çıxışı var, qalanları isə quyulardan, çaylardan, gölməçələrdən və ya yağıntılardan istifadə edirlər. Məsələn, Yantszı çayının orta axarı boyunca yerləşən Hubey əyaləti həmişə su ehtiyatları ilə çox zəngin hesab olunurdu. Lakin son illərdə orada da çox əhəmiyyətli su çatışmazlığı qeyd olunmuşdur. Qonşu Sıçuan əyalətində isə belə bir çatışmazlıq o dərəcəyə çatmışdır ki, onun inzibati mərkəzi − Çenduda içməli su çatışmazlığı səbəbindən təxminən 1,5 milyon əhali, demək olar ki, sağ qalmağın astanasında idilər. 2007-ci ilin qış və yaz aylarında Haynan əyalətində ən azı 121 min insan görünməmiş quraqlıqdan əziyyət çəkmiş, təkcə kənd təsərrüfatı ehtiyacları üçün su çatışmazlığı 800 milyon m^3 təşkil etmiş, həyati əhəmiyyətli Daquanba və Nyululin su elektrik stansiyaları bağlanmaq ərəfəsində olmuşdur. 2007-ci ilin yayında Çinin cənubundakı Quansi Çjuan Muxtar Bölgəsində şiddətli quraqlıq baş vermiş və 140 milyondan çox insan zərər çəkmişdir.

Bu ərazi də kifayət qədər nəmlik zonasına aiddir və Çin cənubunun digər əraziləri kimi su obyektləri ilə zəngindir. Bununla belə, təbii fəlakətdən əhalidən başqa 230 min hektar taxıl əkini və 496 min baş iri buynuzlu mal-qara zərər çəkmiş, hər onuncu su anbarı tamamilə qurumuşdur. 2008-ci ilin payızında, 2009-cu ilin qışında və yazında çox güclü quraqlıq Nins-Huey Muxtar Rayonunu heyrətdə qoymuşdu. Bu ərazi quraqlığa meyilli olsa da, onun miqyası, baş vermə müddəti və vaxtı gözlənilməz idi. Bu quraqlıq ümumilikdə 1,47 milyon insana, 11 mahala və 19 qəsəbə və şəhərə təsir etmişdir. Bundan əlavə, 79 min baş iribuynuzlu mal-qara və 1,28 milyon baş xırdabuynuzlu heyvan bir neçə ay ərzində içməli su çatışmazlığı ilə üzləşib. Demək olar ki, bütün 2009-cu il ərzində Fujian əyalətində 194 min insanın sağlamlığı və həyatı üçün təhlükə yaradan quraqlıq müşahidə olunub. 81,2 min hektar sahədə taxıl bitkiləri tələf olub [9, s. 138].

Çində su çatışmazlığı ilə yanaşı, çayların çirklənməsi probleminin daim pisləşməsi müşahidə olunur. Əgər 1980-ci illərdə Xuanxe çayına çirkab suların orta illik axımı 2,1 milyard ton təşkil edirdisə, 2007-ci ildə bu göstərici 4,3 milyard tona çatmışdır. Çin əhalisinin su ilə təmin edilməsində böyük problem su obyektlərinin çirklənməsinə və su təchizatı sistemlərinin pozulmasına səbəb olan tez-tez baş verən texnoloji qəzalardır. 2005-ci il noyabrın 13-də Sunqari çayının uzun müddət çirklənməsinə və nəticədə 2005-ci il noyabrın 13-də 5 milyona yaxın sakinin içməli susuz qalmasına səbəb olan qəzanın miqyası və nəticələri əhalidə böyük sarsıntı yaratmışdır [9, s. 139-141].

Rəsmi məlumatlara görə, Çində suyun çirklənməsi hər 2-3 gündən bir baş verir. 2005-ci ildən sonra, bəlkə də o qədər də böyük miqyasda deyil. Lakin Sunqaridə baş verənlərə bənzər çoxlu fövqəladə ekoloji hadisələr baş vermişdir. Belə hadisələrdən biri də 2006-cı ildə Quandun əyalətinin Uçuan şəhərində, 2009-cu ildə Çzyansu əyalətinin Yançen şəhərində, 2009-cu il mayın əvvəllərində Çunçin inzibati ərazisində yerləşən Çzyuyuan yaşayış məntəqəsində, 2009-cu il iyunun əvvəlində Yunnan əyalətində və digər yerlərdə baş vermiş, nəticədə yüz minlərlə insan zərər görmüş, insanların mədə-bağırsaq sistemlərində ciddi problemlər yaranmış, hətta ölüm halları da baş vermişdir [9, s. 144].

2. ÇXR-in kənd təsərrüfatı qanunları

Təmiz İstehsalın Təşviqi Haqqında ÇXR Qanunu 29 iyun 2002-ci ildə 9-cu ÜXNY Daimi Komitəsinin 28-ci iclasında qəbul edilmişdir. Çin Xalq Respublikası Prezidentinin 29 iyul 2002-ci il tarixli 72 nömrəli Fərmanı ilə dərc edilmiş və 2003-cü il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir [9, s.12-13].

Kənd Təsərrüfatı Məhsullarının Keyfiyyət Təhlükəsizliyi Haqqında ÇXR Qanunu 2006-cı il aprelin 29-da 10-cu ÜXNY Daimi Komitəsinin 21-ci iclasında qəbul edilmişdir. 2006-cı il noyabrın 1-dən qüvvəyə minən qanun 8 fəsil və 56 maddədən ibarətdir. Qanuna əsasən, dövlət kənd təsərrüfatı məh-

sulları üçün məcburi texniki standartları təşkil edən keyfiyyət və təhlükəsizlik standartları sistemini yaradır (maddə 11). Bu standartlar kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyəti və təhlükəsizliyi ilə bağlı risklərin qiymətləndirilməsinin nəticələrini, habelə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının, satıcılarının və istehlakçılarının rəylərini tam nəzərə almalıdır (maddə 12). Qanun kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal yerlərinə (sahələrinə) və istehsal prosesinə dair tələbləri müəyyən edir. 24-cü maddədə kənd təsərrüfatı müəssisələri və kəndli təşkilatları tərəfindən istehsal qeydlərinin aparılması tələbləri müəyyən edilir və bu qeydlərin saxlanılma müddəti iki ildir. Qanun kənd təsərrüfatı məhsullarının qablaşdırılması və etiketlənməsinə dair tələbləri müəyyən edir və tələblərə əsasən aşağıdakılar olmalıdır: məhsulların adları, istehsal yeri, istehsalçısı, istehsal tarixi, yararlılıq müddəti, keyfiyyət kateqoriyası və digər məlumatlar. Əgər qida əlavələri varsa, onların adları mütləq qeyd edilməlidir. Daha detallı tələblər Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilir (maddə 28). Qanunun 30-cu maddəsinə əsasən geni dəyişdirilmiş məhsulların etiketlənməsi bu növ məhsullara aid mövcud müddəalara uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Karantinə məruz qalan məhsullara karantin sertifikatı verilməli və müvafiq işarələnmələr aparılmalıdır (maddə 31). Qanunda onun həyata keçirilməsinin dəqiq mexanizmi mövcuddur ki, onlardan biri nəzarət və yoxlama qaydalarını tənzimləyir, digəri isə hüquqi məsuliyyətə həsr olunmuş qanun pozuntularına görə sərt sanksiyalar qoyur. Bu iki fəslin normaları bir-biri ilə sıx bağlıdır: bir fəslin müddəalarının yerinə yetirilməməsi digər fəsildə nəzərdə tutulmuş məsuliyyətə səbəb olur. Qanun dövlət tərəfindən qadağan edilmiş gübrələrdən, heyvandarlıq preparatlarından və digər kimyəvi maddələrdən istifadə etməklə hazırlanmış kənd təsərrüfatı məhsullarının satışını qadağan edir: əgər onun tərkibində ağır metallar və digər zərərli maddələr, xəstəlik törədici parazitlər, mikroorqanizmlər, toksinlər varsa; əgər onun hazırlanması üçün texniki normalara uyğun olmayan konservantlardan, əlavə maddələrdən və digər materiallardan istifadə edildikdə, eləcə də kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyət standartlarına uyğun olmayan digər hallarda (33-cü maddə).

Dövlət kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinə nəzarət sistemi yaradır. Rayon səviyyəsində və ondan yuxarıda olan müvafiq orqanlar monitorinqin təşkilinə və istehsal sahələrində və ya bazarlarda təsadüfi yoxlamaların aparılmasına cavabdehdirlər. Həm də bu cür monitorinqlərin nəticələri dərc edilməlidir. Birbaşa təsadüfi yoxlamalar Qanunda müəyyən edilmiş tələblərə cavab verən səlahiyyətli ekspert orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Qanun yoxlanılan şəxslərdən rüsum alınmasını, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilmiş lazımi miqdardan artıq nümunələrin götürülməsini, habelə artıq yuxarı orqanlar tərəfindən həyata keçirilmiş məhsulların təsadüfi yoxlanılmasının təkrar monitorinqinin aparılmasını qadağan edir (maddə 34).

Bundan əlavə, 36-cı maddədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçısı və satıcısı yoxlamanın nəticələri ilə razılaşmadıqda təkrar yoxlamanın keçirilməsini, habelə yoxlama zamanı buraxılmış səhvlər nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb etmək hüququ müəyyən edilir. 37-ci maddədə topdansatış kənd təsərrüfatı bazarlarının üzərinə – bazara daxil olan məhsulların keyfiyyətinin yoxlanılması üçün ekspert orqanları yaratmaq və ya səlahiyyət vermək, pozuntular aşkar edildikdə isə məhsulların satışını dərhal dayandırmaq və baş vermiş hadisə barədə kənd təsərrüfatına məsul olan inzibati orqanlara – məlumat vermək öhdəliyi qoyulur. Qanun kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı ilə məşğul olan bütün müəssisələrdən daxil olan məhsulların keyfiyyətinə nəzarət sistemi yaratmağı tələb edir. 38-ci maddəyə əsasən, dövlət təşkilatları və fiziki şəxslər kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyəti sahəsində ictimai nəzarəti həyata keçirməyə həvəsləndirilir; aidiyyəti orqanlar daxil olan məlumatlara vaxtında reaksiya verməlidirlər. 40-cı maddədə kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyəti ilə bağlı fövqəladə hallar zamanı tədbir görülməsi qaydaları müəyyən edilir [9, s.78-81].

Hökumətin diqqət yetirdiyi digər mühüm bir məsələ, həm ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək, həm də ətraf mühiti qorumaq üçün ekoloji baxımdan dayanıqlı kənd təsərrüfatı təcrübəsinin təşviqidir. Yeni kənd təsərrüfatı texnologiyalarının və innovasiyaların tətbiqi məhsuldarlığı və iqlim dəyişikliyinə davamlılığı artırmaq üçün vacib olan strategiyalardan biridir. İntellektual kənd təsərrüfatı və avtomatlaşdırma kimi yeni texnologiyaların tətbiqi kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin və davamlılığının artırılmasında mühüm rol oynayır. Çin bu sahədə elmi-tədqiqat və işləmlərə fəal investisiya qoyur.

Elm və Texnologiyanın Təşviqi haqqında Çin Xalq Respublikasının Qanunu 29 iyun 2002-ci ildə ÜXNY Daimi Komitəsinin 9-cu çağırışının 28-ci iclasında qəbul edilmişdir. Qanun ÇXR Sədrinin 29 iyul 2002-ci il tarixli 71 nömrəli Fərmanı ilə dərc edilmiş və dərc olunduğu gündən qüvvəyə minmişdir. Qanunun 1-ci maddəsinə əsasən, qanun elmin və təhsilin inkişafı üçün strateji kursların həyata keçirilməsinə və davamlı inkişafın təmin edilməsinə, elm və texnikanın populyarlaşdırılması üzrə işlərin yaxşılaşdırılmasına, vətəndaşların ümumtəhsil səviyyəsinin və elmi biliklərinin səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək etmək, həmçinin bütövlükdə iqtisadi və sosial inkişafa töhfə vermək məqsədi daşıyır. Elmi-texniki biliklərin təşviqi sosialist maddi və mənəvi mədəniyyətinin inşasının ən mühüm istiqaməti və dövlətin uzunmüddətli vəzifəsi elan edilir (maddə 3). Qanunun 10-cu maddəsinə əsasən elmi və texniki biliklərin yayılması üzrə işlər bütün səviyyələrdə xalq hökumətlərinin iqtisadi və sosial inkişaf planlarına daxil edilməlidir [9, s. 10-11].

Çində kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi məqsədilə qəbul edilmiş digər bir qanun isə Kənd Təsərrüfatının Mexanikləşdirilməsinin Stimullaşdırılması Haqqında ÇXR Qanunudur. Sözügedən qanun ÜXNY Daimi Komitə-

sinin 10-cu çağırışının 10-cu iclasında qəbul edilib. 8 fəsildən və 35 maddədən ibarət olan qanun Çinin yerli kənd təsərrüfatı texnikası istehsalçılarını dəstəkləməyə və kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsinə yönəlib. İkinci fəsil – "Elmi tədqiqatlar və mənimsəmə" müvafiq elmi-tədqiqat müəssisələri və təhsil müəssisələri tərəfindən həyata keçirilən kənd təsərrüfatı maşınqayırması sahəsindəki işləmləri dəstəkləmək, habelə istehsalçılara məhsulun keyfiyyətini və texniki səviyyəsini artırmağa və onun maya dəyərini azaltmağa imkan verən qabaqcıl kənd təsərrüfatı texnikası, yeni texnologiya və materialların mənimsənilməsi zamanı onları dəstəkləmək məqsədini ehtiva edir [9, s. 41-44].

Səkkizinci ÜXNY Daimi Komitəsinin 2 iyul 1993-cü il tarixli ikinci iclasında, 28 dekabr 2002-ci il və 27 avqust 2009-cu il tarixlərində düzəlişlərlə ÇXR Kənd Təsərrüfatı Qanunu 28 dekabr 2021-ci ildə qəbul edilmişdir [2, s. 184].

3. ÇXR-də ərzaq təhlükəsizliyi

Bütün dünya ölkələri kimi, Çin də ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını tamamilə daxili istehsal hesabına ödəmək iqtidarında deyildir. Çin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün digər ölkələrdən müəyyən miqdarda ərzaq məhsullarını idxal etməli olur. Bu isə ölkəni xarici bazarlardan asılı hala gətirə və qlobal ərzaq qiymətlərindəki dalğalanmalara qarşı həssas edərək ərzaq ticarəti "savaş"ları zamanı ərzaq təhlükəsizliyini təhlükə altına sala bilər.

Son dövrlər Çin kənd təsərrüfatı istehsalını artırmaq üçün investisiyalarını genişləndirib. Məqsəd, kənd təsərrüfatı məhsullarının yerli istehsalını artıraraq xarici asılılığı azaltmaqdır.

Müasir dövrdə Çin hökumətinin qarşısında duran ən vacib problemlərdən biri ərzaq məhsullarının keyfiyyəti və təhlükəsizliyi məsələsidir. Ölkədə baş verən kütləvi qida zəhərlənməsi hadisələri və digər qida təhlükəsizliyi problemləri ictimaiyyətdə böyük narahatlıq yaradır.

Çin hökuməti ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müxtəlif strategiyalar həyata keçirir. Hökumətin ilk addım olaraq diqqət yetirdiyi əsas məsələ əkin sahələrinin qorunması və artırılmasıdır. Belə ki, dövlət siyasəti kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqların qorunmasını təşviq edir.

Son zamanlar Çində qida təhlükəsizliyi sahəsində qanunvericiliyin gücləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilib. Ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə nəzarət mexanizmləri gücləndirilirib və qida təhlükəsizliyi standartlarına uyğunluq artırılıb. Bu, həm daxili bazarda istehlakçıların hüquqlarını qorumaq, həm də ixrac olunan məhsulların beynəlxalq standartlara cavab verməsini təmin etmək üçün həyata keçirilir. Qida təhlükəsizliyi və məhsul keyfiyyəti ilə bağlı məsələlər, Çində əhalinin sağlamlığı və istehlakçı etimadı üçün ciddi problem təşkil edir. Qida istehsalı və emalı prosesində standartlara uyğun ol-

mayan məhsulların bazara çıxarılması, istehlakçıların haqlı narazılığına səbəb olur.

Əhali sayının artımına görə Yer kürəsinin beşdə birinin yaşadığı ölkə olan Çin, həm də dünyanın ən böyük kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçısıdır. Çində istehsal olunan əsas kənd təsərrüfatı məhsullarına düyü, buğda, qarğıdalı, kartof və soya daxildir. Çin buğda, düyü, qarğıdalı, arpa və yağlı bitkilərin istehsalında dünyada lider mövqe tutur.

Son illərdə ÇXR dövlət ərzaq ehtiyatlarını artırmaq və ehtiyat saxlama mexanizmlərini gücləndirmək üçün də ciddi tədbirlər görür. Çin xüsusilə soya (ölkədə yetişdirilməsinə baxmayaraq tələbatı ödəmir) və ət kimi bəzi kənd təsərrüfatı malları üçün ərzaq idxalından asılıdır. Çin səlahiyyətliləri idxal mənbələrini diversifikasiya etmək üçün ticarət sazişləri və strategiyalar vasitəsilə təchizat sabitliyini təmin etməyə çalışır. 2021-ci ildə yerli istehsalın artırılmasını, özünütəminatın yüksək səviyyəyə çatdırılmasını, ərzaq logistikasının və saxlanmasının təkmilləşdirilməsini vurğulayan yeni strategiya qəbul edilib. Çin strateji ərzaq ehtiyatları saxlamaqla qlobal bazarlarda qiymət dalğalanmaları zamanı ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışır. Bu ehtiyatlar strateji qida məhsulları üzrə saxlanılır və lazım olduqda daxili bazara buraxılır. Ərzaq təminatını təhlükə altına alan vəziyyətlərdə isə bəzi ərzaq məhsullarının ixracını məhdudlaşdıraraq daxili bazarı qorumaq siyasətini tətbiq edir.

Planetin əsas ərzaq idxalçısı olan Çin Xalq Respublikasının 2022-ci ildə bir sıra ərzaq növləri üzrə ehtiyatları dünya ehtiyatlarının 50-70%-ni təşkil etmişdir. Həmin ildə Çinin buğda ehtiyatları il yarımlıq tələbatını ödəyə biləcək səviyyədə olmuşdur. Çin dövləti hər il içkilərsiz qida məhsullarının idxalına təxminən 100 milyard dollar məbləğində xərc çəkir. 2020-ci ildə Çinin idxal etdiyi ərzaq məhsulları 22% təşkil edib, son illərdə isə 360% artıb [12].

Çinin ərzaq ehtiyatlarını artırmasının bir neçə səbəbləri ola bilər. Altmış beş il əvvəl – 1959-cu ilin yazından 1961-ci ilin sonlarınadək – Çin dünyanın ən böyük aclığını yaşamışdır. Görünür, çinlilər bəşər tarixində baş vermiş bu acı və faciəli tarixi yaxşı xatırlayır və aclığın nə demək olduğunu bütün millətlərdən daha yaxşı bilirlər. 1959-cu ildə Xuanxe çayının daşmasından sonra yaranan quraqlıq da ərzaq qıtlığını tətikləyən amil olsa da, bu, əsasən Mao Szedunun ən böyük məsuliyyət daşıdığı texnogen fəlakət idi. Aclıq qurbanlarının sayı dəqiq bilinməsə də, o dövrün demoqrafik rekonstruksiyaları təxminən 30 milyon (digər mənbələr isə 50 milyon) nəfərin öldüyünü göstərir [13].

Müasir dövrdə isə, ölkə çox güman ki, özünü ərzaq ticarəti "savaşları"ndan, baş verə biləcək kütləvi xəstəliklərdən, quraqlıqdan və ya mümkün enerji böhranından sığortalayır. Eyni zamanda, ərzaq qıtlığı və ya ərzaq qiymətlərinin kəskin bahalaşacağı fonunda sosial etirazların qarşısının alınması üçün qabaqlayıcı addım da ola bilər.

4. **ÇXR-in müasir inzibati hüququnun bəzi aktual məsələləri: Qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi**

Çin dövlətinin hüquq sistemində inzibati hüquq mərkəzi yer tutur. Bu hüquq sahəsinin fərqli xüsusiyyəti vahid kodlaşdırılmış qanun yaradıcılığı aktının olmamasıdır. Bu, Çin Xalq Respublikasının hüquq sisteminin digər sahələrinə də aiddir. Çin qanunvericisi mülki hüquqda da vahid kodlaşdırılmış sistemin qəbul edilməsinə tələsmir. Kodlaşdırma proseslərinin XX əsrin 50-ci illərində başlamasına baxmayaraq, ÇXR-də Mülki Məcəllə 28 may 2020-ci ildə qəbul edilmişdir. Qanunvericilər inzibati münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmiş ayrı-ayrı hüquqi aktların qəbuluna üstünlük verirlər. Çin inzibati hüququnun mənbələri sırasına ölkənin hökuməti və mərkəzi idarələri tərəfindən verilən çoxsaylı sərəncamlar daxildir. Müasir inzibati hüququn aktual məsələlərindən biri də təminat məsələsidir [4, s. 45-56].

Qida təhlükəsizliyi qida məhsullarında baş verən fiziki, bioloji və bütün növ zərər və dəyişiklikləri aradan qaldırmaq üçün istifadə edilən tədbirlər kompleksidir. Qida təhlükəsizliyi müxtəlif xəstəliklərin qarşısını almaqla qidadan istifadə və mühafizə elmidir. Müasir Çin cəmiyyəti qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində ciddi problemlərlə üzləşir. Bu sahədə qanun pozuntularına görə ciddi hüquqi məsuliyyət tədbirlərinin olmasına baxmayaraq, ölkənin hər yerində istehlaka yararsız məhsullardan kütləvi qida zəhərlənməsi hallarına rast gəlinir.

Ölkədə həm istehsalçıların, həm də onun istehlakçılarının həyatına və sağlamlığına ziyan vuran, zəruri təhlükəsizlik qaydalarına əməl olunmadan qeyri-qanuni istehsal obyektlərində istehsal olunan mallar geniş yayılmışdır. İqtisadi artım nəticəsində ÇXR-də nəinki sənaye təyinatlı məhsullar, həm də ərzaq məhsulları istehsal edən qeyri-qanuni istehsallar da çoxalıb. Bütün bunlar, çox vaxt keyfiyyətsiz qidadan istehlakçılarının kütləvi zəhərlənməsinə və ölümünə səbəb olur. Son illərdə ən çox rezonans doğuran hadisə, protein konsentrasiyasını artırmaq üçün körpə qidasına təhlükəli kimyəvi melamin əlavə edən məşhur Çin süd şirkəti "Sanlu"nun ("Sanlu Group Fonterra"da 43% paya sahib idi) işi oldu. Cinayət əməlləri nəticəsində keyfiyyətsiz süd məhsullarından zəhərlənmiş uşaqların sayı təxminən **300.000 nəfər** olub, onlardan **6-sı isə** həlak olub [14].

Melamin azotla zəngin olduğundan, onun seyrəltilmiş südə əlavə edilməsi, tərkibində azotun miqdarı ilə müəyyən edilən yüksək protein tərkibi görünüşünü yaradır. Buna görə də saxtakarlıq edərək, quru südə melamin əlavə etmişdilər. Təəssüf ki, melaminlə çirklənmiş məhsullar iyirmidən çox ölkəyə − əsasən Asiya, Afrika, Banqladeş, Butan, İngiltərə, Bruney, Kanada, Fransa, Qabon, Qana, Hindistan, Yaponiya, Malayziya, Myanma, Filippin, Sinqapur və Cənubi Koreyaya daxil olmuşdur [14].

Cinayətdə iştirak edən bir neçə şirkətin rəhbərləri və müvafiq məsul şəxslər müxtəlif növ cinayət cəzalarına, o cümlədən ömürlük həbs və ölüm cəzasına məhkum edilsələr də, ÇXR hakimiyyəti bu sahədə inzibati nəzarətin qeyri-kafi olduğunu etiraf etmişdir. Vəziyyəti düzəltmək üçün çin qanunvericisi ÇXR-də fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərilə bağlı müvafiq yoxlamalar aparmaq hüquqlarını daha dolğun və aydın şəkildə tənzimləmək məqsədilə qida məhsullarının təhlükəsizliyi sahəsində qanun layihəsi üzərində işə başlamışdır [9, s.154].

Hüquq-mühafizə orqanları həm də, bütün ölkə miqyasında qidaya qida yağı adlandırılan qondarma yağın əlavə edilməsi ilə mübarizə aparır. Təkrar istifadə edildikdən sonra atılmalı olan bu yağ, zəncirlə digər, daha ucuz restoranlara satılır, yeməklərə əlavə olunmağa davam edir və daha sonra yenidən satılır.

Digər təhlükəli hadisə 2011-ci ilin yayında baş vermişdir. Qida sənayesində və hələ 1992-ci ildən peşəkar idmanda qadağan edilmiş klenbuterol maddəsini sənaye miqyasında donuz yeminə əlavə edən cinayətkar qruplaşmanın üzvləri 2 il müddətinə təxirə salınmış ölüm hökmü də daxil olmaqla müxtəlif müddətlərə cinayət cəzasına məhkum edilmişdilər. Klenbuterol maddəsi mal-qaranın əzələ kütləsinin artmasına səbəb olur. Lakin belə ət onu istifadə edən insanın ürəyini məhv edir.

Çində heyvandarlıq sahəsində "böyümə hormonlarının" əlavə edilməsi, kənd təsərrüfatında GMO-dan istifadə edilməsi, düyünün saxtalaşdırılması (düyü əvəzinə kartof nişastasından istifadə olunur) və digər saxtakarlıqlar böyük fəsadlar yaradan problemlərdəndir [3, s. 262-63].

Son illərdə Çin bazarında saxta nano-məhsullar/mallar peyda olub ki, onların satışı insan sağlamlığını düşünmədən, ancaq qazanc hərisi olan biznes nümayəndələrinə böyük gəlir gətirir. Çin bazarının marketinq araşdırması göstərib ki, istehsalçı və satıcılar tərəfindən məhsulun/malın adında və ya təsvirində "nano" prefiksinin qeyd edilməsi onun satışlarının artmasına səbəb olur. Buna görə də Çində reklamlarda çox vaxt məhsullar "nanoməcun", "nanoəlavə" və s. kimi adlandırılır. Lakin belə məhsulların keyfiyyəti istehlakçının həyatı və sağlamlığı üçün təhlükəlidir.

Bəzi alimlər nanohissəciklərin bir sıra ciddi xəstəliklərə səbəb ola biləcəyini qəbul edirlər: inhalyasiya/transdermal toplanma; xroniki ağciyər xəstəlikləri; bədxassəli xəstəliklər (ağciyər xərçəngi, sümük iliyi xərçəngi); neyrodejenerativ xəstəliklər (Parkinson, Alzhaymer xəstəliyi); beyin və koronar qan dövranının pozulması, ürək fəaliyyətinin pozulması (aritmiya, infarkt); DNT-nin (hüceyrə genomunun) replikasiya prosesinin pozulması.

Bütün bu qida "manipulyasiya"ları istehlakçının sağlamlığını ciddi şəkildə məhv edir, çox vaxt ölüm hallarına səbəb olur. Çində ərzaq təhlükəsiz-

liyi problemi o qədər geniş miqyas alıb ki, ÇXR rəhbərlərindən başlamış adi vətəndaşa qədər bütün səviyyələrdə müzakirə olunur.

"Sinxua" agentliyinin məlumatına görə, **Çində hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən 2019-cu ilin yanvar ayından may ayınadək** insan orqanizminə zərərli və təhlükəli olan **saxta qida məhsullarının istehsalı və bazara çıxarılmasında şübhəli bilinən təxminən 8,5 min nəfər həbs edilib.** Müvafiq dövr ərzində, həm də ölkədə dövlət standartlarına uyğun olmayan malların yayılmasına görə 3,8 minə yaxın gizli fabrik, anbar və qeyri-leqal məntəqələr aşkar edilərək ləğv edilib. Ərzaq təhlükəsizliyi normalarının pozulması faktı üzrə ümumilikdə 4,5 min cinayət işi açılıb [15].

Yuxarıda göstərilənlərin hamısı qida təhlükəsizliyi sahəsində hüquqpozmalara qarşı mübarizəyə yönəldilmiş, inzibati sahədə yeni qanunun işlənib hazırlanmasına və qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur.

1995-ci il oktyabrın 30-da ölkədə "Qida Gigiyenası Haqqında ÇXR Qanunu" qəbul edilsə də, onun müddəaları dövlətin sürətli iqtisadi inkişafı ilə qida təhlükəsizliyi sahəsində daim yaranan yeni sosial münasibətləri tam tənzimləyə bilməmişdir. 2004-cü il sentyabrın 1-də ÇXR Dövlət Şurası qida məhsullarının təhlükəsizliyi sahəsində işlərin daha da gücləndirilməsi haqqında qətnamə açıqlamış, bu qətnamədə həmin dövrdə qüvvədə olan Qida Məhsullarının Gigiyenası Haqqında Qanunun dəyişdirilməsinin zəruriliyi təsbit edilmişdir [9, s. 154].

2004-cü ilin iyul ayında qanuna dəyişiklik layihəsinin hazırlanması üçün işçi qrupu yaradılmış və bu qrup çoxsaylı müzakirələrdən sonra "Qida Təhlükəsizliyi" adlı yeni hüquqi sənədin hazırlanmasına qərar vermişdir. 2007-ci il oktyabrın 31-də yeni qanun layihəsi Çin Xalq Respublikasının Dövlət Şurasında müzakirə edilərək qəbul edilmiş və həmin ilin dekabrında baxılmaq üçün ÜXNY Daimi Komitəsinə təqdim edilmişdir. Yeni qanun layihəsi 20 aprel 2008-ci ildə ictimaiyyətə təqdim olunmuş və Çin mütəxəssisləri və sadə vətəndaşlar arasında geniş əks-səda doğurmuşdu [3, s. 264; 9, s. 155.]

XI ÜXNY Daimi Komitəsinin 28 fevral 2009-cu il tarixli 7-ci iclasında Çin Xalq Respublikasının **Qida Təhlükəsizliyi Qanunu** qəbul edilmiş və 2009-cu il 1 iyun tarixində qüvvəyə minmişdir. Bu qanun yaradıcılığı aktı 10 fəsil, 154 maddədən ibarətdir. Fəsillər aşağıdakılardır: 1-ci fəsil – "Ümumi müddəalar"; 2-ci fəsil – "Qida təhlükəsizliyi risklərinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi"; 3-cü fəsil – "Qida Təhlükəsizliyi Standartları"; 4-cü fəsil – "Ərzaq məhsullarının istehsalı üzrə fəaliyyət"; 5-ci fəsil – "Qida məhsullarının yoxlanılması"; 6-cı fəsil – "Ərzaq məhsullarının ixracı və idxalı"; 7-ci fəsil – "Qida təhlükəsizliyi sahəsində hadisələrin həlli"; 8-ci fəsil – "Nəzarət və idarəetmə"; 9-cu fəsil – "Hüquqi məsuliyyət"; 10-cu fəsil – "Əlavə müddəalar". Qanunun 1-ci maddəsinin müddəasına əsasən, o, "qida məhsul-

larının təhlükəsizliyinə zəmanət vermək, xalq kütlələrinin həyatı və sağlamlığının təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə" qəbul edilmişdir. Sözügedən qanun ÇXR-in inzibati hüquq sahəsinə aiddir və qida təhlükəsizliyi sahəsində nəzarəti gücləndirməyə yönəlib. Belə ki, müasir Çin dövləti üçün ölkə bazarlarında satılan yerli və xarici ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyi məsələləri son dərəcə aktualdır [9, s. 153; 3, s. 263-264].

Qanunun 24-cü maddəsinə əsasən qida təhlükəsizliyi standartının hazırlanması elmi, rasionallıq, təhlükəsizlik və etibarlılıq prinsiplərinə riayət olunmaqla insanların sağlamlığını təmin etmək məqsədilə həyata keçirilməlidir. 92-ci maddənin tələbinə müvafiq olaraq, xarici ölkələrdən gətirilən qida məhsulları, qida məhsulları ilə yanaşı qida əlavələri məhsulları dövlət təhlükəsizliyi standartlarına cavab verməlidir [3, s. 265].

Qida məhsullarının təhlükəsizliyini pozan hallar baş verdikdə, müvafiq sahibkarlıq subyektləri "təhlükənin aradan qaldırılması və yayılmasının qarşısının alınması üçün dərhal tədbirlər görməyə borcludurlar" (1-ci hissə, 103-cü maddə). Qida təhlükəsizliyi ilə bağlı ciddi pozuntular baş verdikdə, xalq hökumətlərinin müvafiq inzibati səhiyyə idarələri hadisəni dərhal araşdırmalı və hadisə haqqında öz yerlərindəki xalq hökumətinə hesabat təqdim etməlidirlər (1-ci hissə, maddə 106).

"Qida məhsullarının təhlükəsizliyi haqqında qanun"da təsdiq edilmiş müddəaların pozulmasına görə məsuliyyəti tənzimləyən 122-149-cu maddələrin normaları xüsusi yer tutur.

Qida təhlükəsizliyi sahəsində mövcud hüquqi qaydaları pozanlara qarşı görülən tədbirlər − fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün lisenziyanın ləğv edilməsindən, təhlükəli məhsulların, qanunsuz əldə edilmiş gəlirlərin cərimə və müsadirə edilməsindən dəymiş ziyanın ödənilməsinədək mülki məsuliyyətə və şəxsin (qurumun) hərəkətlərində cinayət tərkibi olduqda cinayət məsuliyyətinə qədər − son dərəcə genişdir. Belə ki, 147-ci maddədə deyilir: "Bu Qanunun müddəaları pozulduqda sağlamlığa, əmlaka və ya digər zərərə səbəb olduqda, şəxs qanunla müəyyən edilmiş qaydada zərərin əvəzinin ödənilməsinə görə məsuliyyət daşıyır (1-ci hissə). İstehsalçı qida təhlükəsizliyi standartlarına cavab verməyən məhsul istehsal etdikdə və ya qida təhlükəsizliyi standartlarına uyğun olmyan məhsulları bilərəkdən satıldıqda, istehlakçı zərərin ödənilməsini tələb etməklə yanaşı, istehsalçıdan və ya satıcıdan həmin məhsulun maya dəyərindən üç və ya on dəfə artıq məbləğdə kompensasiya ödənilməsini tələb etmək hüququna malikdir" (2-ci hissə, 148-ci maddə) [3, s. 266].

Çin Cinayət Məcəlləsinin 141, 142, 143 və 148-ci maddəsinin ikinci hissəsi ömürlük həbsə qədər məsuliyyəti müəyyən edir [5, s. 72-76].

Qanunun müddəalarına uyğun olaraq, Çin Xalq Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi qida təhlükəsizliyi məsələlərinin hərtərəfli əlaqələndirilməsinə cavabdehdir. Çin Xalq Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi, Kənd Təsərrüfatı

Nazirliyi, Çin Xalq Respublikasının Ticarət Nazirliyi, Ətraf Mühitin Mühafizəsi Nazirliyi, Keyfiyyətin Yoxlanılması və Karantin üzrə Baş Dövlət İdarəsi, Ticarət və Sənaye üzrə Baş Dövlət İnzibati İdarəsi və Qida Məhsullarına və Dərman Preparatlarına Nəzarət üzrə Dövlət İdarəsi, Elm Nazirliyi və Texnologiya və Milli Bəslənmə və Qida Təhlükəsizliyi İnstitutu və bir çox digər nazirlik və idarələr də keyfiyyətə nəzarət sistemində iştirak edirlər. Ümumilikdə, Dövlət Şurası nəzdində təxminən on hökumət idarəsi və nazirlik ölkənin qida təhlükəsizliyinə nəzarəti həyata keçirir.

2009-cu ildə qəbul edilmiş "Qida Məhsullarının Təhlükəsizliyi haqqında Qanun"a 24 aprel 2015-ci ildə və 29 dekabr 2018-ci ildə əhəmiyyətli dəyişikliklər edilmişdir. 2009-cu ilin iyununda qüvvəyə mindikdən sonra (2009-cu ildə edilmiş düzəliş ilə ÇXR "Qida Təhlükəsizliyi Qanunu"nun 104-cü maddəsinə əsasən) "Qida Gigiyenası Haqqında ÇXR Qanunu" ləğv edilmişdir. Məhz buna görə də Çin Xalq Respublikası Dövlət Şurasının adıçəkilən orqanları Qida Təhlükəsizliyi Qanununun müddəalarından irəli gələn münasibətlərin daha dolğun tənzimlənməsinə yönəlmiş özlərinə aid normativ sənədləri hazırlayır və qəbul edirlər. Belə ki, Nəzarət, Keyfiyyətin Yoxlanılması və Karantin üzrə Baş Dövlət İdarəsi tərəfindən "Qida Məhsullarının Etiketlənməsinin İdarə Edilməsi Haqqında Əsasnamə" yekunlaşdırılmışdır (27.08.2007-ci ildə qəbul edilmiş, 22.10.2009-ci ildə dəyişdirilmişdir). 30 iyul 2009-cu il tarixində Ticarət və Sənaye üzrə Baş Dövlət İnzibati İdarəsi, ÇXR-in Qida Təhlükəsizliyi Qanununun 29-cu maddəsinin icra olunması üçün, "Qida Məhsullarına Lisenziyaların Dövriyyəsinin İdarə Edilməsi Qaydaları"nı dərc etmişdir. Beləliklə, dövlət alıcının istehlak səbətində onun sağlamlığı və həyatı üçün təhlükəli olan ərzaq mallarının yaranmasının qarşısını almaq məqsədilə "kəndlinin torpağından nahar masasına qədər" ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə nəzarət sistemini həyata keçirməyə çalışır. Əksər Çin əyalətlərində − Şansi, Lyaonin, Çzilin, Çzyansu, Quandun və digərlərində − qida təhlükəsizliyinə nəzarət etmək üçün komitələr yaradılıb [3, s. 264].

"Qida Təhlükəsizliyi Haqqında ÇXR Qanunu" qida məhsulları istehsal edən, emal edən, paylayan, həmçinin ictimai iaşə xidmətləri göstərən, qida əlavələri istehsal edən, qida məhsulları üçün istifadə olunan qablaşdırmalar, qablama materialları, dezinfeksiyaedici maddələr, antiseptiklər, habelə qida məhsullarının istehsalında istifadə olunan alət və avadanlıqlar istehsal edən, qida məhsulları istehsalında müvafiq qida məhsulları üçün qida əlavələrindən istifadə edən fiziki şəxslərə və təşkilatlara şamil edilir, qida təhlükəsizliyi və qida əlavələri sahəsini idarə edir.

28 fevral 2009-cu ildə 11-ci çağırış ÜXNY Daimi Komitəsinin 7-ci iclasında çinli deputatlar ÇXR-in Cinayət Məcəlləsinə növbəti düzəlişləri qəbul etmişdilər. Çin Xalq Respublikasının mövcud Cinayət Məcəlləsi ilk dəfə 1979-cu il iyulun 1-də qəbul edilib, lakin sonradan (14.03.1997) onun məz-

munu köklü şəkildə dəyişdirilib. 2009-cu ilə qədər Çin cinayət qanununun yeni versiyasına ardıcıl olaraq altı əsas düzəliş edilib (12/25/1999, 08/31/2001, 29/12/2001, 28/12/2002, 28/02/2005, 06 /29/2006), 2009-cu ilin fevralında qəbul edilmiş düzəlişlər isə növbəti yeddinci düzəliş oldu. Onların məzmunu əsasən Cinayət Məcəlləsinin sosialist bazarı iqtisadi nizamı sahəsində, şəxsiyyət hüquqları sahəsində, ictimai nizam və idarəetmə qaydası sahəsində, dövlətin müdafiə maraqları sahəsində cinayətlərin tərkibini müəyyən edən maddələrin dəyişdirilməsinə yönəlib. Mövcud ÇXR Cinayət Məcəlləsinin mətninə bəzi yeni cinayət tərkibləri də əlavə edilmişdir. Düzəlişlərin ümumi sayı – 14-dür. 151-ci maddənin 3-cü hissəsinin məzmunu əhəmiyyətli dəyişikliyə uğrayıb, qanunvericilik əlavə qaçaqmalçılıq əşyalarının daxil edilməsi hesabına genişləndirilib [9, s. 158-159].

Çin Xalq Respublikasının **"İstehlakçıların hüquq və maraqlarının müdafiəsi haqqında"** qanunu 8-ci çağırış Ümumçin Xalq Nümayəndələri Yığıncağı Daimi Komitəsinin 31 oktyabr 1993-cü il tarixli 4-cü iclasında qəbul edilmişdir. Bu qanuna 27 avqust 2009-cu ildə, növbəti dəfə isə 25 oktyabr 2013-cü il tarixində dəyişikliklər edilmişdir [7, s. 45-56].

Güman etmək olar ki, inzibati-hüquqi sahədə "Qida Məhsullarının Təhlükəsizliyi Haqqında ÇXR Qanunu"nun yaranması, qida istehlakçılarının sağlamlığına əlverişli təsir göstərəcək, biznesi bazara tədarük olunan ərzağın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələlərinə daha məsuliyyətlə yanaşmağa məcbur edəcək.

5. ÇXR-in təhsil sistemində qida sektoru: Moutai İnstitutu

Çinin dövlət "Kweichow Moutai" içki şirkətinin təşəbbüsü ilə ölkənin cənubundakı Quanqjou əyalətinin Renhuay şəhərində təsis edilmiş Moutai İnstitutu alkoqolşünaslıq üzrə ixtisaslaşmış özəl ali təhsil müəssisəsidir. İnstitutun yaradılması üçün hazırlıq işləri 2012-ci ildə başlamış və 2017-ci ilin mayında Çin Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiqlənmişdir [16].

Moutai Çin dövlətinin milli içkisi hesab olunur və o, dövlət qəbullarında istehlak edilir. Bu içki növü, həm də Çinin dövlət rəsmiləri tərəfindən yüksək vəzifəli qonaqlara hədiyyə edilir. Moutai içkisi, eyni zamanda rüşvət vasitələrindən biri hesab olunduğundan, hökumətin korrupsiyaya qarşı sərt tədbirlər gördüyü 2014-cü ildə onun satışı 30% azaldılmışdır [17].

İnstitut Çinin içki sənayesində texniki bacarıq və istedad çatışmazlığını aradan qaldırmaq məqsədi ilə yaradılmışdır. İnstitut beş ixtisas üzrə təhsil verir: distilyasiya, şərabçılıq, qida məhsullarının keyfiyyəti və təhlükəsizliyi, resursların emalı elmi və texnikası, marketinq. Müəllimlərin bəziləri Moutai Qrupunun yüksək səviyyəli mütəxəssisləridir [16].

Çində Moutai Universitetindən başqa qeyri-adi təhsil verən – çay xərçəngi hazırlamağı və isti makaron "elm"lərini tədris edən universitetlər də mövcuddur [17].

6. Çində istehlakçı səviyyəsində ərzaq israfçılığının qarşısının alınması üçün görülən tədbirlər

Çində ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində son olaraq görülən tədbirlərdən biri də ərzaq israfçılığının qarşısının alınmasıdır. Rəsmi məlumatlara görə, Çində hər il **18 milyon ton** ərzaq tullantıya çevrilir. Ölkənin 500 şəhərinin hər birində hər il orta hesabla 50 tona yaxın qida tullantıları əmələ gəlir. Eyni zamanda, ildə təxminən 35 milyon ton ərzaq istehlakçılara çatmamış – saxlanma, daşınma və emal mərhələlərində – tullantıya çevrilir [18].

Bu fenomenlə mübarizə aparmaq üçün 2020-ci ilin avqust ayında Çində qida ilə ehtiyatlı davranmaq üçün "təmiz boşqab", "Yeməyini bitir!" kampaniyasına start verilib [19].

Həmin dövrdə Çin lideri Si Tsinpin bildirmişdir ki, "qida tullantıları dəhşətli və üzücüdür". Bu məqsədlə Çin parlamentində ehtiyatların qorunmasına və ekoloji problemlərin həllinə yönəlmiş qida məhsullarının həddindən artıq istehlakı ilə mübarizə aparmaq üçün qanun qəbul edildi. Sözügedən qanun **2021-ci il aprelin 29-da** ÜXNY Daimi Komitəsinin iclasında qəbul edilmişdir [20].

Qanunun qəbulu ərzaq qıtlığı təhlükəsi ilə deyil, hakimiyyətin Çin əhalisinin davamlı artımı və xarici şəraitin qeyri-müəyyənliyi fonunda uzunmüddətli ərzaq təhlükəsizliyi siyasəti qurmaq niyyəti ilə bağlıdır.

Ümumilikdə qanun sənədi problemin müxtəlif aspektlərindən bəhs edən **32 maddədən** ibarətdir. Artıq mediaya həddindən artıq yeməyi təbliğ edən materialları dərc etmək qadağandır. Onlar bütün belə məqalələri, audio və videoları silməlidirlər. Əks halda, 10 min yuandan 100 min yuana qədər cərimə nəzərdə tutulur [21].

Qanun iaşə obyektlərində müştərinin yeyə bilmədiyi əlavə porsiyaların sifariş edilməsinə görə cərimələri də nəzərdə tutur. Müştərilər çoxlu miqdarda yeməkləri yeyilməmiş halda qoyub getdikləri təqdirdə, restoranların əlavə ödəniş tələb etməsinə icazə verilir [19].

Digər cəza restoran və kafelərdə yeməklərin atılmasına görə cərimədir. Əgər iaşə obyekti çoxlu qida tullantıları çıxararsa, ilk növbədə ona xəbərdarlıq ediləcək. Xəbərdarlıq fayda verməsə, iaşə obyektinin sahibi 5 mindən 50 min yuana qədər məbləğdə cərimə ödəməli olacaq [21].

Digər tərəfdən, müştəriləri yanıltaraq ehtiyacından daha çox sifariş verməyə məcbur edəcək restoranlar da 1500 dollara qədər cərimə ilə cəzalandırılacaq. Çoxlu qida tullantıları atan müəssisələrə maksimum 8 min dollar cərimə tətbiq ediləcək.

Qanuna əsasən məmurlar üçün verilən ziyafətlər də tənzimlənəcək. Belə ki, onlar üçün menyu yeni qənaət qaydaları nəzərə alınmaqla tərtib olunacaq. Məsələ burasındadır ki, çinlilər ənənəvi olaraq korporativ tədbirlər üçün

çoxlu yemək sifariş edirlər, qonaqlar isə yemək qalıqlarını götürməyə utandıqları üçün onların əksəriyyəti sadəcə olaraq tullantıya çevrilir [18].

7. Çinin ərzaq siyasətindəki uğuru

Çində qida təhlükəsizliyi ilə bağlı mənfi meylərlə yanaşı, müsbət tərəflər də vardır ki, zənnimcə onu da mütləq qeyd etmək gərəkdir. Bu cür müsbət meylərdən biri boy artımı ilə bağlı olmuşdur. 1975-2010-cu illər arasında Çində uşaqların və yeniyetmələrin orta boyu davamlı olaraq artmışdır və bu artım dayanmamışdır. Ən böyük artım, xüsusilə oğlanlar arasında, yetkinlik dövründə müşahidə edilmişdir. Məsələn, şəhərdə yaşayan 13 yaşlı oğlanların boyu 11,9 sm artmışdır. Bu dövr ərzində 18 yaşlı oğlanlarla qızlar arasındakı boy fərqi 10,3 sm-dən 12,3 sm-ə qədər artmışdır. Çində insanların boyunun artırılması üçün qida məhsullarının tərkibinə boy artıran maddələr əlavə edirlər. Buna görə də, statistikaya əsasən Çin əhalisinin boyu orta hesabla 8 sm artmışdır [23].

Çin bu üsulla öz xalqına məxsus qısaboyluluq problemini aradan qaldırmağa çalışmış və demək olar ki, bu hədəfinə müəyyən qədər nail olmuşdur.

Buna oxşar digər təcrübə ölkəmizdə də uğurla nəticələnmişdir. 27 dekabr 2001-ci ildə, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 242 nömrəli fərmanı ilə "Yod Çatışmazlığı Xəstəliklərinin Kütləvi Profilaktikası Məqsədilə Duzun Yodlaşdırılması Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" qəbul edilmişdir. Bu qanun MDB məkanında model kimi qəbul olunmuşdur. Statistikaya əsasən, "Duzun tərkibinin yodlaşdırılması Qanunu" hesabına Azərbaycanda endokrin xəstəliklər yeddi dəfə azalıb [22].

Nəticə

Ölkəmizdə də kifayət qədər böyük ölçüdə və getdikcə daha da artan qida tullantısı halları olur. Bu, nəticə etibarilə bir çox enerji növlərinin itirilməsi və qida sektorunun düzgün idarə olunmamasıdır. Bunun qarşısının alınması üçün, Çində ictimai iaşə obyektlərində yeyilməyən yeməklərə görə tətbiq olunan cərimələrlə bağlı oxşar qanunun ölkəmizdə də tətbiq edilməsi müsbət hal olardı.

Belə ki, BMT-nin "Qida Tullantıları İndeksi 2021" ("Food Waste Index 2021") hesabatında açıqlanan rəqəmlərə görə, ölkəmizdə adambaşına illik **93 kiloqram** qida tullantısı düşüb ki, bu da ümumi olaraq **934 872** (təxminən 935 min ton) min ton qida tullantısına bərabər olub (10, s. 65). 2024-cü ilin "Qida Tullantıları İndeksi" hesabatına görə isə illik adambaşına **102 kiloqram** qida tullantısı qeydə alınıb. Bu isə, bir ildə ölkəmizdə **1 055 462** ton ərzağın itirilməsi deməkdir. Qida tullantıları həcminin çoxluğuna görə Azərbaycan bir çox ölkələri qabaqlayır. Bu göstəricilərlə Azərbaycan aşağı nəticəli "az etibarlı" (low confidence) ölkələr qrupu sırasındadır [11, s. 170].

BMT-nin Ətraf Mühit Proqramının statistikasından da göründüyü kimi, bəzi digər ölkələrdə ərzaq tullantısı göstəricisi rəqəmlərdə geriləsə də, təəssüf

ki, ölkəmizdə bu göstərici 2021-ci ildən sonra daha da artmışdır. Məsələn, İsraildə qida tullantısı 100 kiloqramdan 97 kiloqrama, Özbəkistanda 91 kiloqramdan 86 kiloqrama, Tacikstanda 97 kiloqramdan 86 kiloqrama, Qırğıstanda 91 kiloqramdan 86 kiloqrama düşmüşdür. Gürcüstanda isə bu göstərici 2021 və 2024-cü illərdə dəyişməz olaraq qalmış, yəni ildə adambaşına 101 kiloqram təşkil etmişdir. 2021 və 2024-cü illərin hesabatlarına əsasən Azərbaycan və Ermənistan qida tullantıları göstəricilərinə görə müvafiq olaraq (2021-ci ildə adambaşına 93 kq, 2024-cü ildə isə adambaşına 102 kq-la) eyni rəqəmlərdə qərar tutmuşdur [11, s.171].

Qida tullantılarının azaldılması insanlar və bütövlükdə planetimiz üçün bir sıra faydaları ola bilər. Ərzaq məhsullarının tullantı kimi atılmasının qarşısı alınarsa, ilk növbədə, elektrik, su, qaz, insan əməyi və s. enerji növlərinə qənaət etmiş olarıq. Bu, həm də ərzaq məhsullarına sərf edilən xərclərin azalmasına, ərzaq təhlükəsizliyinin daha da yaxşılaşmasına səbəb ola bilər. Həmçinin dövrümüzün ən böyük ekoloji və sosial problemlərindən olan iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə aparmış olar və su, torpaq, biomüxtəliflik və tullantıların idarə edilməsi sistemlərinə təzyiqləri azaltmış olarıq.

Çinin digər uğurlu bir təcrübəsi əhalinin boy artımı ilə bağlı olmuşdur. Bu cür təcrübədən ölkəmizdə də yararlanmaq olar. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, 2005-2015-ci illər ərzində ölkə əhalisinin orta statistik boyu 0,5 sm qısalıb. 2003-cü ildə ölkə əhalisinin orta statistik boyu 167,7 sm (kişilərdə orta boy 171,1 sm, qadınlarda isə 163,6 sm) idisə, son on ildə bu rəqəm 167,2 sm olub. Boyun qısalması təkcə ölkəmizdə mövcud olan problem deyil, bu tendensiya bütün dünya ölkələrində özünü göstərir. Son hesablamalara görə, ümumilikdə dünya əhalisinin boyu 7 sm-ə qədər qısalıb.

Mütəxəssislər əhalinin boy səviyyəsinin qeyd olunan illər ərzində kəskin şəkildə azalmasının səbəbini qidalanmada və ətraf mühitin korlanmasında görürlər. Əgər, vəziyyət belə davam edərsə, gələcək nəsillərdə bu proses özünü daha kəskin şəkildə göstərəcək [1, s. 16].

Azərbaycanda son vaxtlar uşaqlar və böyüklər arasında anemiya (qan azlığı) xəstəliyi, D vitamini çatışmazlığı da geniş yayılıb. Bununla bağlı mövcud dünya təcrübəsinə əsaslanaraq, bəzi qida məhsullarının tərkibinə müəyyən vitamin tipli maddələr əlavə etməklə insanlar arasında qan azlığı problemini azaltmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. STATİSTİK İNFOQRAFİKA 2021. - Bakı: «Narıncı Nəşriyyat Evi» MMC, - 40 s.

Rus dilində

2. Трощинский П.В. Эволюция правовой системы Китайской Народной Республики 1949-2018 годы. Историко-*правовой* аспект (с перечнем действующих законов *КНР)*. - Москва: Восточная книга, - 2020, - 185 с.
3. Трощинский Павел В. Правовая система Китая. - Москва: ИДВ РАН, 2016. - 472 с.
4. Зайнигабдинов Александр, Трощинский Павел. Гражданский кодекс Китайской Народной Республики. - Москва: Синосфера, - 2020, - 431 с.
5. Под редакцией докторов юридических наук, профессоров Коробеева А.И., Чучаева А.И. Перевод с китайского профессора Хуан Даосю. УГОЛОВНЫЙ КОДЕКС КИТАЯ. - Москва: ООО «ЮРИДИЧЕСКАЯ ФИРМА КОНТРАКТ», -2017. - 256 с.
6. Под редакцией докторов юридических наук, профессоров Чучаева А.И., Коробеева А.И., Перевод с китайского профессора Хуан Даосю. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики. - Москва: ООО «ЮРИДИЧЕСКАЯ ФИРМА КОНТРАКТ». - 2021. - 312 с. (79-83; 217)
7. Косихина С.С., Швец А.В. Правовая система КНР: учебное пособие / С.С. Косихина, А.В. Швец. - Благовещенск: Амурский гос. ун-т, - 2022, - 90 с.
8. Гудошников Л.М. Административное право Китайской Народной Республики. - Москва: Публично-правовые исследования. - 2006.
9. Гудошникова Л.М., Трощинского П.В. Современное право Китайской Народной Республики (обзор законодательства 1978–2010 гг.) Часть 2. 2002–2010 гг. - Москва: ИДВ РАН, - 2012. - 192 с.

İngilis dilində

10. UN Environment Programme (UNEP). Food Waste Index Report 2021. UNEP. - 2021. - 99 pp.
11. UN Environment Programme (UNEP). Think Eat Save. Food Waste Index Report 2024. UNEP. - 2024. - 172 pp.

İnternet resursları

12. https://modern.az/news/327358/erzaq-savasi-semaalti-buda-imperiyasi/ 19 Yanvar 2022, 20:42
13. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1127087/ 1999 Dec 18;
14. https://en.wikipedia.org/wiki/Fonterra 12 November 2024, at 02:58
15. https://www.e-huquq.az/az/news/dunya/2135.html 03 iyul 09:32
16. https://en.wikipedia.org/wiki/Moutai_Institute
17. https://www.bbc.com/azeri/other-news-40247404
18. https://pikabu.ru/story/posetiteley_restoranov_v_kitae_budut_shtrafovat_za_nedoedennyie_blyuda_817526
19. https://rtvi.com/news/china-adopts-law-against-food-waste/
20. https://vc.ru/food/240362-v-kitae-prinyali-zakon-po-borbe-s-pererashodom-edy-posetiteli-kafe-teper-mogut-poluchit-shtraf-za-nedoedennye-blyuda
21. https://green.reo.ru/articles/tpost/l55acg5891-a-nu-esh-komu-skazala-kitaiskie-shtrafi
22. https://e-qanun.az/framework/1028
23. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4147404/?utm_source

ПОЛИТИКА ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ И УСПЕШНАЯ ПРАКТИКА В ЭТОЙ ОБЛАСТИ

А.М.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Вопросы продовольственной безопасности в Китайской Народной Республике тесно связаны не только с местным контекстом, но и с глобальной продовольственной безопасностью. Эта тема имеет важное значение как во внутренней политике, так и в международных отношениях. Вопрос продовольственной безопасности в Китае является одним из важнейших вопросов, находящихся в центре внимания как правительства, так и общественности. КНР является не только самой большой в мире массой населения, но и крупнейшей сельскохозяйственной страной. По этой причине продовольственная безопасность жизненно важна для устойчивого развития и социальной стабильности страны. Наряду с вопросом продовольственной безопасности, в настоящее время являющимся глобальной проблемой, в КНР существует ряд других, вызванная различными экономическими, экологическими и социальными факторами, создающими серьезные препятствия для создания устойчивости продовольственного обеспечения страны.

В современное время страна также сталкивается с ограничением земельных и водных ресурсов, необходимых для сельского хозяйства. С другой стороны, нехватка питьевой воды, частое загрязнение существующих водных ресурсов по разным причинам приводят к ряду серьезных социальных проблем.

Одной из важнейших проблем, стоящих перед правительством Китая в современное время, является вопрос качества и безопасности пищевых продуктов, которому в статье уделяется особое внимание. В то же время были рассмотрены меры, принятые в отношении указанных проблем, принятые законодательные акты и обоснована польза использования опыта этой страны для предотвращения пищевых отходов в нашей стране.

Для изучения темы были использованы методы анализа содержания, сравнения, а также междисциплинарный подход.

Ключевые слова: Китайская Народная Республика (КНР), Постоянный Комитет Всекитайского Собрания Народных Представителей (ВСНП), продовольственная безопасность, продовольственные торговые «войны», пищевые отходы.

FOOD SECURITY OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA AND SUCCESSFUL EXPERIENCE IN THIS FIELD

A.M.MAMMADOVA

SUMMARY

Food security issues in the People's Republic of China are closely related not only to the local context, but also to global food security. This topic is important both in domestic politics and in international relations. The issue of food security in China is one of the most important issues in the focus of both government and public attention. In addition to having the largest mass of the population in the world, the PRC is also a large agricultural country.

For this reason, food security is vital for the sustainable development and social stability of the country. Since the issue of food security is a global problem at the present time, there are also a number of problems related to this issue in the PRC, which are caused by various economic, ecological and social factors, and these cause serious obstacles to create sustainability in the country's food supply.

In modern times, the country also faces limited land and water resources needed for agriculture. On the other hand, the scarcity of drinking water, the frequent pollution of existing water resources for various reasons leads to a number of serious social problems.

One of the most important problems facing the Chinese government in modern times is the issue of food quality and safety, which is given special attention in the article.

At the same time, the measures taken in relation to the mentioned problems, the adopted legislative acts were examined and the benefits of using the experience of this country for the prevention of food wastage in our country were justified.

The methods of content analysis, comparison, as well as interdisciplinary approach were used for the study of the topic.

Keywords: People's Republic of China (PRC), Standing Committee of the National People's Congress (NPC), food security, food trade"wars", food waste.

PEDAQOGİKA

UOT 0000000285585858

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ НРАВСТВЕННЫХ И ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Н.Ф.АСЛАНЗАДЕ
Карабахский Университет
aslanzadenilufer@mail.ru

Процесс формирования этических основ наших будущих лидеров, включая то, как они развивают свое понимание хорошего и плохого, а также свои личные ценности, выходит за рамки простого изучения учебников. Процесс включает в себя их интеллектуальный рост, эмоциональные переживания, социальные взаимодействия и многое другое. Однако вехи, основанные на теории Кольберга, дают представление о сложных процессах, происходящих в подростковом возрасте, когда они переходят от эгоцентричных личностей к людям с этическими принципами. Подростки формируют свое представление о добре и зле, говоря о морали, борясь с эмоциями, такими, как вина или сочувствие, и поглощая влияние окружающей среды. Это включает в себя обратную связь с социальными кругами, которыми дорожат и используют — семьи, друзья, учителя и различные средства массовой информации, которые формируют моральную основу подростков.

Ключевые слова: национально- духовный, традиции, язык, терпимость

Подростковый возраст - самый увлекательный аспект взросления, который невозможен без формирования ценностей и нравственности в подростковом возрасте. Следует представить это как дружеское и поучительное путешествие к пониманию подросткового мира, и прийти к заключению, что возможно, они так же, как и вы начинают формировать свои внутренние моральные чувства, закладывающие основу для их дальнейшего становления. Это как бы проход за кулисы в сознание подростка, показывающий, как он понимает, что для него важно, и что он считает правильным или неправильным. Исследования стилей воспитания неоднократно показывали, что, когда родители проявляют теплоту,

уважение и поддержку, а также придерживаются последовательных, твердых и рациональных ожиданий в отношении поведения, подростки реже страдают от тревоги или депрессии, злоупотребляют наркотиками или алкоголем, чем их сверстники, у которых родители не проявляют ни теплоты, ни четких ожиданий (или и того, и другого).Они также с большей вероятностью проявят зрелость, жизнестойкость, оптимизм и способность к саморегуляции и будут лучше учиться в школе. Эти результаты зависят от этнической принадлежности, социально-экономического статуса и структуры семьи.

Исследование подросткового возраста выявило несколько ключевых идей о воспитании детей в эти годы:

- Родители, семьи и другие поддерживающие взрослые по-прежнему имеют большое значение в подростковом возрасте, даже несмотря на то, что сверстники, похоже, занимают центральное место. Влияние взрослых остается сильным, но их возможности меняются.
- Наши потребности существенно меняются в период между началом полового созревания и ранней взрослостью. Здоровые отношения между родителями и подростками также должны измениться: возрастать самостоятельность и возможности вносить значимый вклад и уменьшаться контроль по мере взросления.
- Несмотря на то, что существует возможность для широкого спектра личных мнений и подходов к воспитанию детей, теплота и связь необходимы для нашего благополучия в любом возрасте.

«Взаимосвязь стиля семейного воспитания и психологического благополучия подростков является одной из наиболее актуальных проблем современной психологии. Семья – это основное место, где формируются мировоззрение, личностные качества и механизмы поведения подростка. Ролевая структура семьи во многом определяется ведущими семейными ценностями, и иерархия развивается с течением времени. Иерархия эволюционирует в течение жизненного цикла семьи, отражая изменение важности семейных функций. Например, когда рождается ребенок, в семье доминирует воспитательная функция, а родительские ценности выходят на первое место» [2, с.3].

История каждого народа определяет основу процесса созревания и эволюции наряду с традициями государственности, а также богатое национально-духовное наследие, чистые и высшие ценности. Эти традиции и ценности переплетаются между собой и выступают как яркое воплощение идеологии и системы мышления народов, их мировоззрения. «В подростковом возрасте происходит формирование и становление личности, и именно в данный возрастной период человек подвергается различным влияниям из вне, которые могут оказать положительное

или отрицательное влияние на развитие его поведенческих особенностей» [1, с. 2]

Азербайджанцы, считающиеся одними из древнейших народов мира, внесли неоценимый вклад в человеческую цивилизацию своей исторически сложившейся богатой системой национально-духовных и нравственных ценностей, неизменно сохраняя свою самобытность, непоколебимую приверженность возвышенным и чистым идеалам.

Следовательно, успешная гармония прогрессивных традиций Востока и умеренных ценностей Запада в нашей духовной культуре также объединяет разные мировоззрения и культуры в нашем национальном мышлении.

Национальные ценности имеют в своей основе также и представления о нравственности, заложенные еще в священных писаниях. На формирование нравственности и ценностей подростков влияют различные факторы, каждый из которых формирует их понимание окружающего мира. Эти факторы взаимодействуют, образуя сложную систему, которая помогает подросткам в их этическом и нравственном взрослении:

- **Влияние семьи:** семейное окружение формирует у детей первоначальные моральные нормы и ценности. Стиль воспитания, нравственное поведение, моделируемое родителями, и обсуждения этических вопросов в семье существенно влияют на нравственное развитие подростков.

- **Влияние сверстников:** по мере того, как подростки стремятся к независимости и самоидентификации, сверстники приобретают все большее влияние. Группы сверстников могут укреплять или оспаривать ценности, привитые семьей, а стремление к принятию и принадлежности иногда может приводить к этическим дилеммам.

- **Культурные и социальные нормы:** культурные нормы, социальные ожидания и преобладающие этические стандарты в обществе влияют на моральные взгляды подростка.

- **Образовательная среда:** ценности, пропагандируемые в образовательных учреждениях, возникающие этические дилеммы и рекомендации учителей вносят значительный вклад в нравственное развитие.

- **Личный опыт и когнитивное развитие:** личный опыт, включая трудности и успехи, формирует моральное понимание. По мере развития когнитивных способностей подростков у них развиваются более сложные моральные рассуждения.

- **Воздействие средств массовой информации:** средства массовой информации в своих различных формах знакомят подростков с различными точками зрения, этическими дилеммами и моральными повествованиями, влияя на их восприятие и моральные суждения.

- **Религиозные и духовные убеждения:** для многих подростков религиозные и духовные убеждения служат основой для нравственного развития, предлагая конкретные этические ориентиры и моральный компас.

- **Социально-экономические факторы:** экономические условия и социальный статус могут влиять на нравственное развитие, формируя возможности и проблемы подростков, а также их представления о честности и правосудии.

Эти факторы способствуют развитию морали и ценностей в подростковом возрасте, помогая сформировать этические рамки, которые будут направлять подростков во взрослую жизнь. Понимание этого может помочь родителям и другим взрослым, работающим с молодежью, повысить свое влияние при работе с подростками. Если молодые люди чувствуют, что их уважают, если они верят, что их идеи и усилия имеют ценность для их семьи, и если они могут заслужить статус и привилегии, проявляя ответственность, у них появляется больше мотивации действовать ответственно. «Отрочество, или подростковый возраст, также имеет собственное деление по возрастному принципу. Детей от десяти до одиннадцати лет принято выделять понятием – младший подросток. Ребёнок, проживающий возрастной период с двенадцати до тринадцати лет, является типичным подростком, а возраст от четырнадцати до пятнадцати лет проживают интересующие нас старшие подростки» [4, с.4]

Ценности нравственного развития в подростковом возрасте – это убеждения и установки, формирующие моральные суждения и поведение подростков. Эти ценности, отражающие то, что важно для подростков, могут быть основаны на личном опыте, семье, культуре и многом другом. Восемь моральных качеств обычно ценятся подростками, независимо от их культурного происхождения:

- Трудолюбие: постоянно работать в поте лица и позитивно относиться к поставленным задачам.

- Бережливость: вести простой образ жизни, быть внимательным к расходам и сбережениям.

- Честность: оставаться верным своим обязанностям, быть пунктуальным и хорошо выполнять задания.

- Дисциплина: уважение и следование правилам, установленным школами, учреждениями и обществом.

- Вежливость: доброжелательное и уважительное поведение в различных ситуациях.

- Чистоплотность: поддержание физической и душевной чистоты.

- Сплоченность: готовность выслушать других и ценить командную работу.

- Щедрость: проявление внимания и заботы не только о себе, но и о других людях.

Нормы хорошего тона гласят, что конфликты следует разрешать в одиночку. Попытка дисциплинировать своего ребенка – это не то же самое, что наказывать его, и именно поэтому родители, будучи во взаимосвязи с педагогом должны осознанно подходить к таким диалогам. Эффективное использование влияния общечеловеческих и национальных ценностей в воспитании подростка зависит от возможностей, созданных обществом, и уровня социальной защиты семьи, что можно наблюдать в следующих областях:

- социальная защита семьи. Это отражено в мерах **Государственная семейная политики,** социальной защиты, предоставляемых населению на основе государственных программ;
- защита детей в семье и обществе;
- образовательная поддержка

«Исторически семья играла важную роль в национальном развитии государства как хранительница высоких моральных ценностей азербайджанского народа. Государственная семейная политика, реализуемая в независимом Азербайджане, исходит из национально-нравственных ценностей и является их непосредственным воплощением. Это ясное выражение ценности, придаваемой семье в стране» [5].

Нравственное развитие в подростковом возрасте помогает подросткам наладить контакт с обществом и поддерживает их здоровье в целом.

Что касается морального развития в подростковом возрасте, то широко признана теория, предложенная Лоуренсом Кольбергом; вместо того чтобы сосредотачиваться исключительно на действиях, эта теория делает акцент на причинах, лежащих в основе морального выбора. «Данный подход развивался в лоне традиционной этики и до сих пор господствует в морали повседневности, например это можно видеть в оценочном статичном варианте разнополярных отношений «хороший – нехороший», «нравственный – безнравственный».

Но «классический» подход при решении большинства задач, встающих перед современным человечеством, не удовлетворяет исследователей в полной мере: многие моральные феномены, характеризующие людей на разных этапах их жизни, так и остаются неразгаданными. Традиционной этике сложно определить, чем обусловлены и как динамически формируются те или иные стороны и выражения нравственного поведения (совесть, жадность, справедливость, эмпатия, прощение и др.). Подобными вопросами обычно занимается психология. Однако важно понимать, что данная проблематика отнюдь не исчерпывается психоло-

гическим подходом, который игнорирует социальную и культурную среды в развитии субъекта» [1].

Теория Кольберга работает как теория последовательных стадий, что означает, что индивиды проходят ее этапы в определенном порядке, не пропуская ни один из них. Однако переход от одной стадии к другой не происходит автоматически по мере взросления. Вместо этого люди переходят к следующему этапу, когда они осознают недостатки в решении моральной проблемы. Кольберг также предположил, что нравственное развитие состоит из шести этапов, которые сгруппированы в три уровня:

1. Первый уровень, известный как преморальный, или доконвенциональный, – это когда нравственность контролируется извне. Подростки на этом этапе принимают решения, руководствуясь личными интересами, стараясь избежать наказания или стремясь к личной выгоде.
2. Второй уровень, общепринятая мораль, характеризуется следованием общественным правилам и нормам. Подростки начинают принимать во внимание точку зрения других людей и законы общества.
3. Последний уровень, постконвенциональная или принципиальная мораль, предполагает более зрелое понимание морали, основанное на принципах и этике. Большинство подростков не достигают этой стадии.

Исследования показали, что такие личностные качества, как эмоциональный интеллект, навыки межличностного общения и лидерские качества, гораздо точнее предсказывают будущий потенциал ребенка. В результате проведенного анализа можно утверждать, что основная задача образования и воспитания заключается в отражении, сохранении, развитии содержания культурных ценностей и служит отражению уровня культуры личности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бровкина А.Р. Теория развития морального субъекта Л.Колберга. 2017 // https://cyberleninka.ru/article/n/teoriya-razvitiya-moralnogo-subekta-l-kolberga/viewer
2. Ковшова О. С. Влияние семьи на развитие девиантного поведения детей и подростков // Наука и современность. 2010. №2-2// https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-semi-na-razvitie-deviantnogo-povedeniya-detey-i-podrostkov/viewer
3. Маткаримова К.А. Взаимосвязь стиля семейного воспитания и психологического благополучия. Вестник магистратуры. 2023. №4-2 (139)// https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimosvyaz-stilya-semeynogo-vospitaniya-i-psihologicheskogo-blagopoluchiya-podrostkov-1/viewer
4. Мухина В.С. Возрастная психология: феномен развития, детство, отрочество: Учебник для студ. Вузов / Мухина В.С. - М., 2000// https://www.phantastike.com/age_psychology/vozrastnaya_psihologiya_muhina/html/
5. Семейная политика // (https://family.gov.az/ru/policies/aile-siyaseti)

YETKİNLİK DÖVRÜNDƏ MƏNƏVİ VƏ ÜMUMBƏŞƏRİ DƏYƏRLƏRİN İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

N.F.ASLANZADƏ

XÜLASƏ

Gələcək liderlərimizin yaxşı və pis anlayışlarını və şəxsi dəyərlərini necə inkişaf etdirdikləri də daxil olmaqla etik əsaslarının formalaşması prosesi sadəcə dərslikləri öyrənməkdən kənara çıxır. Buraya onların intellektual böyüməsi, emosional təcrübələri, sosial qarşılıqlı əlaqələri və daha çox şey daxildir. Bununla birlikdə, Kohlberg nəzəriyyəsinə əsaslanan mərhələlər, yeniyetmələrdə eqosentrik şəxsiyyətlərdən etik prinsiplərə sahib fərdlərə doğru irəlilədikcə baş verən mürəkkəb proseslər haqqında fikir verir. Yeniyetmələr əxlaq haqqında danışmaqla, günahkarlıq və ya empatiya kimi duyğularla mübarizə aparmaqla və ətrafdakı təsirləri mənimsəməklə yaxşılıq və pislik haqqında fikirlərini formalaşdırırlar. Buraya dəyər verdikləri sosial dairələrdən – ailələrdən, dostlardan, müəllimlərdən və istifadə etdikləri müxtəlif mediadan mənəvi təməllərini formalaşdıran rəy daxildir.

Açar sözlər: milli-mənəvi, ənənə, dil, mədəniyyət, türkçülük, metod, kurikulum

FACTORS AFFECTING THE DEVELOPMENT OF MORAL AND UNIVERSAL VALUES IN ADOLESCENTS

N.F.ASLANZADEH

SUMMARY

The process of forming the ethical foundations of our future leaders, including how they develop their understanding of good and evil and their personal values, goes beyond simply studying textbooks. This includes their intellectual growth, emotional experiences, social interactions, and much more. However, the stages based on Kohlberg's theory provide insight into the complex processes that take place in adolescents as they move from egocentric personalities to individuals with ethical principles. Adolescents form their ideas about good and evil by talking about morality, dealing with emotions such as guilt or empathy, and absorbing the influences around them. This includes feedback from the social circles they value – families, friends, teachers and the various media they use that shape their moral foundation.

Keywords: national, moral, traditional, language, culture, turkism, method

BAKI UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

№4 Sosial-siyasi elmlər seriyası 2024

SOSİOLOGİYA

UOT 71.0
Orcid:0000-0001-5906-9588
Orcid:0000-0002-2227-2782

QARABAĞIN MƏDƏNİ İRSİ

Z.Q.ƏSGƏROVA, A.M.MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
zamina.asgarova@azmiu.edu.az
aygun.mammadova@azmiu.edu.az

Qarabağda bir əsrə yaxın müddətdə aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri göstərmişdir ki, bu bölgədə yaşamış əhali qədim dövrlərdən başlayaraq, mədəniyyət tariximizin demək olar ki, bütün dövrlərindən keçmiş, inkişaf etmiş, hər zaman sayılıb seçilmişlər. Qarabağın qədim tarixi-mədəni təkamülünü təsdiqləyən, yüzlərlə nadir sənət əsərləri Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənətinin aparıcı və ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir.

Arxeoloji qazıntılarda nəticəsində aşkar edilmiş maddi- mədəniyyət nümunələri Qarabağın etno-mədəni mühitini, əhalinin sosial- iqtisadi səviyyəsini, məişət şəraitini, bir sözlə, Azərbaycanın bu bölgəsinin iqtisadi, ictimai və mədəni tarixinin təkamülünü hərtərəfli əks etdirir.

Açar sözlər: Qarabağ, arxeoloji qazıntılar, Quruçay mədəniyyəti, zəngin irs, tarixi mədəni təkamül, Xocalı Gədəbəy mədəniyyəti, Avropaya pəncərə.

"Köhnə qitənin" Avrasiyanın ən qədim antropogenez məkanlarından hesab edilən Qarabağ Azərbaycanın etnik, tarixi ərazilərindən biridir. "Qarabağ" sözünün etimologiyasına görə, qədim türk xalqlarında "qara" sözünün rəng çaları anlamından başqa, "sıx", "qalın", "böyük", "tünd", "torpaq" və digər mənaları da vardır. Sözün ikinci hissəsi "bağ" sözü səfa, rahatlıq məkanı kimi anlaşılır. Qarabağ bölgəsi qədim Paytakaran, Uti, Havand, Arsax və Qarqar vilayətlərinin müəyyən bir hissəsini birləşdirərək, Araz və Tərtər çayları arasında yerləşən geniş bir ərazini əhatə etmişdir.

Burada aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində uzun bir tarixi dövr ərzində ibtidai insanların həyat şəraiti tədqiq edilmiş və 1,5-2 mln. il bundan əvvəl Azərbaycan ərazisində mövcud olan insan yaşayış məskənlərindən

Azıx, Tağlar kimi mağaralar dünyanın Olduvay mədəniyyəti qədər yaşı olan Quruçay mədəniyyətinin dəqiqləşdirilməsinə öz töhfəsini vermişdi. Aşkar edilən çoxsaylı artefaktlar əsasında Quruçay vadisində yaşayan ibtidai insanların daş dövrünün "texniki cəhətlərini" mənimsəmələri, yaşamlarını xalkolitə qədər davam etmələri dəqiqləşdirilmişdir. Belə ki, Azıx və Tağlar mağaralarının üst mədəni təbəqəsinin sakinləri eradan əvvəl V-IV minilliklərdə bəşər tarixi üçün ən böyük nailiyyətləri sırasında nəinki ilk metalın misin emalı sirlərinə bələd olur, həmçinin əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuş və bu məqsədlə Quruçay, Köndələnçay vadisində yeni-yeni yaşayış məskənləri saldıqları üzə çıxarılmışdı.

Qarabağda bir əsrə yaxın müddətdə aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri göstərmişdir ki, bu bölgədə yaşamış əhali qədim dövrlərdən başlayaraq, mədəniyyət tariximizin, demək olar ki, bütün dövrlərindən keçmiş, inkişaf etmiş, hər zaman sayılıb seçilmişlər. Qarabağın qədim tarixi-mədəni təkamülünü təsdiqləyən, yüzlərlə nadir sənət əsərləri Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənətinin aparıcı və ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Bütün qeyd olunanlara əsaslanaraq, demək olar ki, Qarabağın maddi-mədəni irsi Azərbaycan mədəniyyət tarixinin "aynası"dır. Qarabağ bölgəsinə məxsus və müasir dövrədək gəlib çatan istənilən bir sənət əsəri Azərbaycan xalqının bədii mədəniyyətinin özunəməxsus "genofond"una daxil olmaqla, zəngın irsimizin bir hissəsini təşkil edir. Bundan başqa, arxeoloji qazıntılarda aşkar edilmiş maddi- mədəniyyət nümunələri Qarabağın etno-mədəni mühitini, əhalinin sosial- iqtisadi səviyyəsini, məişət şəraitini, bir sözlə, Azərbaycanın bu bölgəsinin iqtisadi, ictimai və mədəni tarixinin təkamülünü hərtərəfli əks etdirir. Xüsusi olaraq, hələ erkən orta əsrlərdə Cənubi Qafqazda mövcud olan azsaylı təhsil ocaqlarının həm də bu ərazidə mövcud olması haqqında bəzi əlyazmalarda olan məlumatlara əsaslanaraq, alban əlifbasının qismən buralarda yaranması, yayılması haqqında ehtimal irəli sürmək olar.

V əsrdə Qafqaz, yaxud Azərbaycan Albaniyasının Qəbələdən sonra, ikinci paytaxtı Bərdə şəhəri olur və hakim zümrə Qarabağda əsaslı kök salmağa başlayır. Zəngin milli-mədəni ənənələr üzərində yaranmış qədim Bərdə şəhəri Qarabağ bölgəsində və Tərtər çayı hövzəsində yerləşən indiki Bərdə şəhərinin yaxınlığında salınmışdır. Bir çox tarixi mənbələrdə Bərdə şəhərini "Arranın anası" adlandırırlar. Qafqaz Albaniyası ərazisində aparılan araşdırmalara görə, bu ölkənin etnik tərkibinin əsasını türk tayfaları təşkil edirdi. Orta əsrlərdə, konkret olaraq Sasanilərın hakimiyyəti dövründə Qarabağ bölgəsində müstəqil Sünik dövləti mövcud idi. Bu dövlətin paytaxtı indiki Xocavənd ərazisində yerləşirdi. Sasanilərin razılığı ilə Sünik Albaniyadan alınaraq, Atropatenaya qatılmışdı. Bu tarixdən etibarən, yəni 571-ci ildən Atropatenanın əsas əyaləti olan Sünik dövlətinin öz qoşunu, gerbi və bayrağı vardı. Dövlət XI əsrə qədər mövcud olmuşdu. Daha sonra Xaçın knyazlığı adlı yeni

bir dövlət yarandı. Bu dövlətin çiçəklənmə dövrü XIII əsrə təsadüf edir. Dövlətin ən məşhur hökmdarı olan Həsən Cəlal bəzi tarixi mənbələrdə bütün Albaniyanın hökmdarı adlandırılırdı. Xaçın müəyyən mənada müstəqil dövlət idi. Bu dövrdə monqollar Həsən Cəlalın həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində Qarabağa hücum etməmişdilər. Maraqlıdır ki, Həsən Cəlalın yanında çalışan Muxtar Qoşun yazdığı "Məcəllə" kitabı əsas tarixi mənbə kimi bir çox dillərə tərcümə edilmişdir. Knyazlığın mərkəzi indiki Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşirdi.

Bu dövrdə müxtəlif tayfalar arasında ünsiyyət vasitəsi türk dilləri qrupuna aid, əlifbası 52 hərfdən ibarət olan qədim alban, yaxud da Arran dili idi. Faktı 705- ci ildə süquta uğramış Albaniya dövlətçiliyi haqda yazan ərəb müəllifləri qeyd edirlər. Yeri gəlmişkən, Azərbaycanda ən qədim epiqrafik abidə Xocalı kurqanlarının birindən tapılmış muncuğun üzərindədir. Muncuğun üstünə mixi xətt ilə Assuriya hökmdarı Adad-nirarinin adı həkk olunub. Bu yazı həm də Qarabağın qədim tayfalarının Yaxın Şərq, Asiya ilə qədim ticari, siyasi və mədəni əlaqələrindən xəbər verir. Bu məşhur qəbir abidəsi qədimdə Xocalı çayının Qarqarçaya töküldüyü böyük düzən ərazidə yerləşmiş, 200 hektara yaxın sahəni əhatə etmişdir. Burada ilk qazıntılar XIX əsrin sonlarında Şuşa realnı məktəbinin alman dili müəllimi E.Resler tərəfindən aparılmışdır. Qədim və məşhur Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid olan bu abidənin ilkin materialları Ermitaja və Moskva Dövlət Tarix Muzeyinə göndərilmişdir. Qarabağda VII-VIII əsrlərdə yerli Mehranilər sülaləsi hakimiyyətdə olmuşdur. Ərəblərin işğalı ilə burada İslam dini yayılmağa başlasa da, dağlıq bölgələrdə xristianlıq 1836-cı ilə qədər əsas din olaraq qalmaqda idi.

Beləliklə, Qarabağın dağlıq ərazisinin əsas əhalisi qarqarlar, Aran torpaqlarının əsas əhalisi isə utilər idi. Burada insan şəkli formasında və ya üzərində insan təsviri olan daşlar geniş yayılmışdır. Bu isə öz növbəsində həmin dövrdə Qarabağda bədii daşyonma sənətinin "renessansı" hesab edilən heykəltəraşlığın da inkişaf etməsi deməkdir. XX əsrdə bir qrup arxeoloq Füzulinin Araz Dilağar kəndində "Bütlər sarayı” deyilən bir təpəni aşkar etmişdilər. Burada 29 daş heykəl tapılmışdır. Dövr etibarilə erkən orta əsrlərə aid olan bu heykəllər tanrı obrazları kimi də elmə təqdim olunurlar. Bütlər eyni formada, kiçik oleüdə, gildən hazırlanmışdır. Bunlar artıq klassik bütpərəstlik nümunəsidir. Bu o deməkdir ki, Qarabağ ərazisində xristianlıqla eyni zamanda bütpərəstlik də mövcud idi. Xristianlığın geniş yayılması ilə bütpərəstliyə qarşı "savaş" məhz bu dövrdə başlayır və bir çox bütlər sındırılaraq dağıdılır. Qarabağ bölgəsində bu bütlərin qolları qırıq, uçurulmuş, ətrafa hissə-hissə səpələnmiş vəziyyətdə tapılması buna sübutdur. Bu proses IX-XI əsrlərə qədər davam edir. Sonrakı yüzilliklərdə düzəldilən bütlər arxeoloqlar tərəfindən daha çox bütöv toxunulmamış şəkildə aşkar edilirdi. Heykəlin qollarının dirsəkdən bükülərək üzünə sarı qatlanmış vəziyyətdə

təsviri xristianlığa doğru addım hesab edilə bilər.

Qarabağ bölgəsi bütün Şərq dünyasını əhatə edən və Avropaya "pəncərə" açan əfsanəvi İpək yolunun əsas keçid hissələrindən biri olmuşdur. Bunu sübut edən ən vacib dəlil Araz çayı üzərində inşa edilən Xudafərin körpüləri, yaxud "Nicat körpüləri"dir. Araz çayı bir çox yazılı mənbələrdə "qızıl vadisi olan çay", "cənnətdən axan çay", "dirilik suyu" kimi adlandırılır. Bu körpülər arasındakı məsafə 800 metrdir. Ən kiçik körpü isə Araz çayının dar yerində 11 tağdan ibarətdir. Körpülərin tikintisi XI-XII əsrlərə aid edilir. Xudafərin körpülər kompleksi məşhur Ərdəbil-Beyləqan, Təbriz- Culfa yolu üzərində deyil, cənubdan, Qarabağdan gələn yolun üstündə inşa edilmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov M. Azərbaycan arxeologiyası. Daş Dövrü. - Bakı, - 1975, - s.34- 39: Quruçay və Köndələnçay çaylarında qədim mədəniyyətlərin izləri. - Bakı: Qarağac, - 1981, - s.45-59; Qarabağ abidələri. – Bakı: Nurlan, - 2009, - c. 12-23
2. Mustafayev A. Qarabağda ənənəvi daş işləri // “İrs-Miras”, - 2014, - No 9, - s.42-46;
3. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. – Bakı: Təhsil, - 2005, - 380 s.
4. Hacıyeva Ü. Azərbaycan Qarabağın etno-mədəni sərvətinin yeganə varisidir // İRS- İrs. Beynəlxalq Azərbaycan jurnalı. - 2006.- № 6. -s.36-39.
5. Azərbaycan tarixi. VII cilddə, c.l. - Bakı, - 1998, - s. 158;
6. Həlilov C. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti: IV c. etmək n. Eramızdan əvvəl III. – Bakı: Qarağac, - 1985, - 276 s.

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАРАБАХА

З.Г.АСКЕРОВА, А.М.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Результаты археологических раскопок, проводившихся в Карабахе на протяжении почти столетия, показали, что население, проживавшее в этом регионе, начиная с древнейших времен, прошло практически все периоды нашей культурной истории, развивалось, всегда учитывалось и отбиралось. Подтверждая древнюю историческую и культурную эволюцию Карабаха, сотни редких произведений искусства составляют ведущую и неотъемлемую часть азербайджанской культуры и искусства.

Обнаруженные в результате археологических раскопок материально-культурные образцы всесторонне отражают этнокультурную среду Карабаха, социально-экономический уровень населения, условия жизни, словом, эволюцию экономической,

Ключевые слова: Карабах, археологические раскопки, сухоречная культура, богатое наследие, историческая и культурная эволюция, культура Ходжалы, Гедабей, Окно в Европу.

CULTURAL HERITAGE OF KARABAKH

Z.G.ASGAROVA, A.M.MAMMADOVA

SUMMARY

The results of the archaeological excavations conducted in Karabakh for almost a century have shown that the population that lived in this region, starting from ancient times, passed through almost all periods of our cultural history, developed, and were always counted and selected. Confirming the ancient historical and cultural evolution of Karabakh, hundreds of rare works of art form a leading and integral part of Azerbaijani culture and art.

The material-cultural samples discovered as a result of archaeological excavations comprehensively reflect the ethno-cultural environment of Karabakh, the socio-economic level of the population, the living conditions, in short, the evolution of the economic, social and cultural history of this region of Azerbaijan.

Keywords: Karabakh, archaeological excavations, dry river culture, rich heritage, historical cultural evolution, Khojaly Gadabey culture, window to Europe

BAKI UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

№4 Sosial-siyasi elmlər seriyası 2024

İQTİSADİYYAT

UOT 007.574.33.31
ORCİD 0009-0008-4458-9781, 0000-0001-8794-9187

AZƏRBAYCANDA MEYVƏÇİLİYİN VƏZİYYƏTİ VƏ MEYVƏ İXRACATININ PROQNOZLAŞDIRILMASI

F.Ə.MİRZƏYEV, A.B.ABBASOVA
Bakı Dövlət Universiteti
farhad_1958@mail.ru, abbasaynure@gmail.com

Məqalədə son illərdə ölkəmizdə meyvəçiliyin vəziyyəti və inkişafı təhlil olunmuşdur. Alınmış nəticələrə görə deyə bilərik ki, meyvəçilik ixracı dəyərdən düşmüşdür. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin rəsmi saytında təqdim edilən və 1994-2022-ci illəri əhatə edən meyvəçilik üzrə ixrac məlumatlarından istifadə edilmişdir. Jarque-Bera statistikası və müvafiq ehtimal dəyərinin 0.05-dən böyük olması səbəbi ilə, meyvəçilik ixracının normal paylanmaya sahib olduğunu demək olar. Göstərilmişdir ki, ARIMA modeli kifayət qədər yaxşı proqnoz qabiliyyətinə malik olmadığından meyvə ixracı sırasında olan dalğalanmaları diqqətə almaq məqsədi ilə meyvəçilik ixracının proqnozlaşdırılmasında qiymətləndirilməni Furye ARİMA metodu ilə aparmaq olar.

Açar sözlər: ARİMA metodu, meyvəçilik, Meyvəçilik ixracı, Furye ARİMA metodu, Qauss Markov şərtləri, proqnozlaşdırma, Meyvəçilik ixracının modeli

Hazırkı dövrdə dünya gündəmində iqlim dəyişikliyi və onun təbiətə vurduğu ziyan araşdırmalarda əsas rol oynayır. İqlim dəyişikliyi həm torpağa, həm heyvandarlığa, həm də insanların yaşayışında ciddi dəyişikliklər yaradır. Ölkəmizdə kənd təsərüffatı həm iqlimdən, həm iqtisadi şəraitdən, həm də insanların tələbatından asılı olaraq, zaman-zaman dəyişikliyə məruz qalmışdır.

Məlumdur ki, kənd təsərrüfatı Azərbaycanda iqtisadiyyatın mühüm hissəsini təşkil edir. Müstəqillik illərində kənd təsərrüfatının inkişafına nəzər yetirsək aydın şəkildə görərik ki,1992-1995-ci illərdə məhsul yığımı 12% aşağı düşdüyü halda, 1996-2014-cü illərdə bu rəqəm 7,7 faizə qədər artmışdır. Müstəqiilik əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi kənd təsərrüfatı sahəsi də inkişaf etməyə başladı. Təbii haldır ki, aqrar sahədə maliyyə dəstəyi mühüm rol oynayır. Bu sahədə yenidən qurma işləri ilə bağlı olaraq Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə aqrar sektorda mühüm işlər görülüb. 2003-cü

ildə prezident seçkilərindən sonra onun imzaladığı ilk fərmanlarda və sərəncamlarda Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafına mühüm yer verilmişdir. "2015-ci ilin Kənd təsərrüfatı ili kimi elan edilməsi ilə bağlı sərəncam" ölkəmizdə həqiqətən kənd təsərrüfatı sahəsinə mühüm yer verilməsinin isbatıdır. Bu sərəncama əsasən fermer torpaq vergisindən başqa digər vergilərdən azad olunub. Kəndlilərə toxum, damazlıq, yanacaq, sürtkü yağları kimi subsidiyaların verilməsinə başlanıldı. Onu da qeyd edək ki, bu gün fermerlərə və digər sahələrdə çalışan sahibkarlara güzəştli kreditlər də təklif olunur. Məhz bu imkanlardan istifadə etməklə ölkəmizdə bu gün fermerlər öz təsərrüfat sahələrini daha da genişləndirmişlər. Həmçinin pambıqçılıq, taxılçılıq və meyvəçiliyin inkişaf etməsi üçün ölkəmizdə yeni torpaq sahələri istifadəyə verilmişdir və su kanalları, nasos stansiyaları, su təsərrüfat obyektləri kəndlilərin istifadəsinə verilib. "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamı ilə iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinin dərin təhlili əsasında Strateji Yol Xəritəsinin hazırlanması üçün tapşırıqlar verilmişdir. Bu fərmana əsasən kənd təsərüffatı məhsularının emalı və ixracı ilə bağlı artıma nail olmaq üçün silsilə müzakirələr aparılmış və kənd təsərrüfatının bu günkü vəziyyəti təhlil olunmuş, buna əsasən də "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi" hazırlanmışdır. Bu yol xəritəsinə əsasən təsərrüfatın inkişafı ilə bağlı 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxış əks olunub ki, bu da gələcək dövrdə təsərrüfatın inkişafina nail olmağa kömək olacaq. Strateji Yol Xəritəsinin 2016-2020-ci illər ərzində həyata keçirilməsi hesabına ölkədə rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sektorunun formalaşdırılmasına nail olmaq baxımından əlverişli mühitin yaradılması ilə bağlı 9 strateji hədəfin reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu hədəflər kənd təsərrüfatı sahəsində davamlı inkişafa nail olmaq, meyvəçiliyin istehsal sektorunu genişləndirmək, kənd təsərrüfatı sahəsində elmin və təhsilin yüksəldilməsi və biznes sektorunun inkişaf etdirilməsidir [3,4].

Bu gün Azərbaycanda əhalinin qidasının əsasını təşkil edən meyvələr yüksək tələblər əsasında istehsal olunur. Belə ki, meyvə tələbatını ödəmək əhəmiyyətli bir fəaliyyətdir. Azərbaycanda bağçılığın tarixi çox qədimlərə söykənir. Əlverişli iqlim şəraiti, zəngin minerallarla zəngin olan torpaq ərazidə müxtəlif növ bitki ağaclarının təbii halda yetişdirilməsinə zəmin yaradıb. Azərbaycanda alma, armud, gilas, zeytun, tut, əncir, əzgil, nar, qarağat, moruq, böyürtkən, fındıq, qoz, badam, alça, çiyələk kimi ağac və kol meyvə bitkiləri təbii olaraq yetişir. Qeyd edək ki, bu meyvələrin əksəriyyəti təbii halda insanların qidasının əsas hissəsini təşkil etməklə yanaşı müalicə məqsədi ilə dərman istehsalında da istifadə olunur. Bu bitkilər qədim zamanlarda respublika ərazisində yerləşən Böyük Qafqaz dağlarının dağlıq və dağətəyi rayonla-

rında yabanı şəkildə mövcud olub, zaman keçdikcə xalq tərəfindən mədəni halda yetişdirilməyə başlayıb. Ona görə də Cənubi Qafqaz alma, armud, heyva, nar və s. kimi meyvələrin mədəni halda yetişdirildiyi ilk məskənlərdən biridir.

Tumlu və çəyirdəkli meyvələrin yetişdirilməsi üçün ən ideal bölgə Quba-Xaçmaz bölgəsi hesab olunur ki, respublikada bu gün istehsal olunan meyvənin 65-70 faizi bu bölgənin payına düşür. Prezident Heydər Əliyevin qərarı ilə 1976-cı ildə Quba-Xaçmaz bölgəsində 16 min hektar və Şəki-Zaqatala bölgəsində 1000 hektar meyvə bağları salınmışdır ki, bu meyvəçiliyin inkişafına zəmin yaratmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi 1993-2003-cü illərdə kənd təsərrüfatı sahəsi tədricən inkişaf etməyə başlamışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin əmri ilə "Torpaq islahatı" ilə yanaşı, 22 dekabr 1998–ci il tarixli "Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu haqqında", 12 mart 1999–cu il tarixli "Torpaq icarəsi haqqında", 11 iyul 1999–cu il tarixli "Torpaq bazarı haqqında", 22 iyun 1999–cu il tarixli "Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi" qanunları təsdiq və qəbul olundu. Heydər Əliyevin 2 mart 2001–ci il tarixli sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı"nın təsdiq olunması ilə ölkədə yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi və istehsalında artım baş verdi ki, bu da Quba–Xaçmaz bölgəsində meyvəçiliyin daha da inkişaf etdirilməsi və ölkədə ərzaq bolluğunun yaradılması üçün şərait yaratdı. Bu qərar əsasında 2003-cü ilə qədər müasir texnologiyalardan istifadə etməklə yeni meyvə bağları salınmışdır, eyni zamanda yığılan məhsulun daha səmərəli şəkildə xarici bazara çıxışı üçün zəmin yaranmışdır. Yığılan məhsul soyuducu anbar komplekslərində saxlanılırdı və bu da ilin bütün aylarında meyvə satışına müsbət təsir göstərirdi [5,6].

Mütəxəssislərin fikrincə ölkə ərazisində cari ildə meyvə yığımı daha da yüksək olacaq. Bağlardan yığılan nar, heyva, alma, xurma, digər məhsulların havanın əlverişli keçməsi səbəbi ilə bol olacağı gözlənilir. Göyçay rayonunun 30-a yaxın kəndində xurma bağlarından hər il bol məhsul yığılır. Kəndlilər ötən il orta hesabla 19 min tona yaxın məhsul yığıblar. Orta eksponensial hesabla son 10 il ərzində xurma istehsalında artım 29% olmuşdur. Eyni zamanda, istehsal edilmiş ümumi məhsulun ixrac edilən payı da 66%-dən 82%-dək, yəni 23% artmışdır(1,2).

Alma ixracı miqdarına görə 2-ci, dəyərinə görə isə 3-cü yerdədir. İstehsal edilən almanın orta hesabla yalnız 25%-i xaricə ixrac edilir.

Araşdırma nəticəsində bəlli olub ki, bu 5 məhsuldan ən çox ixrac artımına malik olan məhsul gilas olmuşdur: 10 il ərzində ixrac miqdarı 520%, ixrac dəyəri isə 440% artmışdır.

Şaftalı istehsalı alma, gilas, xurma kimi son 10 ildə ən çox olmuşdur və ümumi artımı 68% təşkil etmişdir [7].

Bu tədqiqat işində, Azərbaycanda meyvəçiliyin inkişafı tədqiq edilmişdir. Meyvəçiliyin inkişaf göstəricisi olaraq, meyvəcilik üzrə ixrac dəyişəni diqqətə alınmışdır. Bu məqsədlə, Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin rəsmi saytında təqdim edilən və 1994-2022-ci illəri əhatə edən meyvəçilik üzrə ixrac məlumatlarından istifadə edilmişdir. Meyvəçilik ixracı min manat ölçü vahidi ilə hesablanmışdır. Analizə başlamadan öncə, meyvəcilik ixracına aid təsviri statistikalar hesablanmış və əldə edilən nəticələr cədvəl 1-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 1

Təsviri Statistika

Təsviri Staistikalar	Meyvəçilik İxracı
Ortalama	225788.0
Medyan	172656.8
Maksimum	667576.3
Minimum	3496.300
Std. Yayınma.	220506.0
Çəpəkilik	0.768064
Basıqlıq	2.285245
Jarque-Bera	3.468596
Ehtimal	0.176524
Müşahidə sayı	29

Cədvəl 1-də təqdim edilən təsviri statistikalara nəzər yetirdikdə, 1994-2022-ci illər ərzində orta illik meyvəçilik ixracının 225778 min manat dəyərində olduğunu ifadə etmək mümkündür. Medyan dəyərinin 172656.8 min manat olduğunu nəzərə alaraq meyvəçilik ixracının sağameyilli bir paylanmaya sahib olduğunu deyə bilərik. Çəpəkilik əmsalının müsbət 0.768 olması da paylanmanın normal paylanma ilə müqaisədə sağameyilli olduğunu göstərir. Beləliklə bu məlumatlara əsasən tədqiq edilən dövr ərzində, meyvəçilik ixracının daha çox orta dəyərdən aşağı olduğu nəticəsinə gəlmək olar. Meyvəçilik ixracının sağameyilli paylanmaya sahib olduğunu şəkil 1-də verilən histoqramlardan da aydın şəkildə görmək mümkündür.

Ehtimal sıxlığına nəzərən histoqram

Ədədi sıxlığına nəzərən histoqram

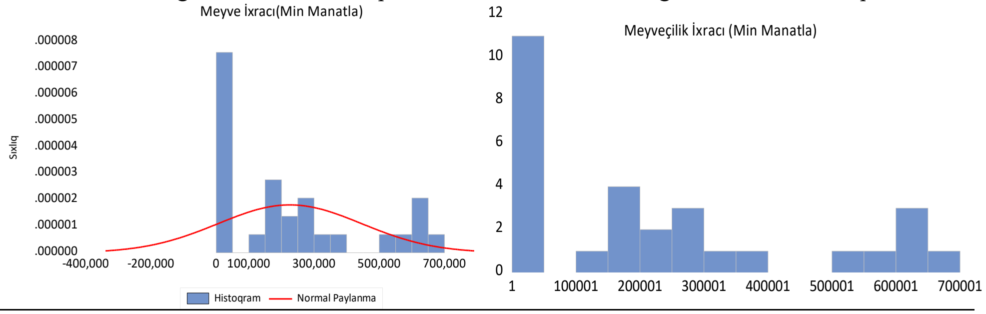

Şək. 1. Meyvəçilik ixracının ehtimal və ədədi sıxlığına aid histoqram

Jarque-Bera statistikası və müvafiq ehtimal dəyərinin 0.05-dən böyük olması səbəbi ilə, meyvəçilik ixracının normal paylanmaya sahib olduğunu demək olar. Təsviri statistikalar meyvəçilik ixracatı ilə bağlı vacib məlumatlar versə də, meyvə ixracının zaman içində necə dəyişdiyi ilə bağlı dolğun məlumat vermir. Bu səbəbə görə, meyvə ixracının zamana görə qrafiki çəkilmiş və şəkil 2-də verilmişdir.

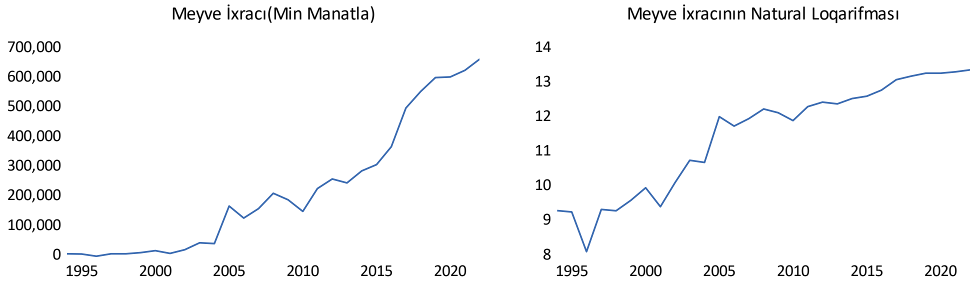

Şək. 2. Meyvəçilik ixracının zaman qrafiki

Zaman qrafikindən göründüyü kimi, meyvə ixracında davamlı artım və ya müsbət trend müşahidə edilir. Ekonometrik nəzəriyyədə qurulan modelin xətalarında dəyişən variant probleminin aradan qaldırılması məqsədi ilə istifadə edilən üsullardan biri dəyişənin loqarifmasınının alınmasıdır. Bu məqsədlə meyvə ixracının loqarifması alınmışdır. Hər iki şəkildən göründüyü kimi loqarifma alınası dəyişənin meyil bucağını dəyişmir. Zaman sırası analizində ilk mərhələdə, tədqiq edilən zaman sırasının stasionar olub olmaması müəyyənləşdirilməlidir. Bu məqsədlə, meyvə ixracı dəyişəni ADF və FADF vahid kök testləri ilə test edilmiş və nəticələri müvafiq olaraq cədvəl 2 və cədvəl 3-də verilmişdir.

Cədvəl 2

ADF vahid kök testi nəticələri

Dəyişən	Sabit	Kritik Dəyər	Sabit və Tred	Kritik Dəyər
Səviyyə				
LMİ	-1.6037	-3.737853 -2.991878 -2.635542	-0.9811	-4.39430 -3.61219 -3.24308
Birinci Fərq				
ΔLMİ	-7.7703***	-3.699871 -2.976263 -2.627420	-7.6461***	-4.33933 -3.58752 -3.22923

Cədvəl 2-də təqdim edilən nəticələrə əsasən meyvə ixracı dəyişəni səviyyədə həm sabitli model, həm də sabitli və trendli model üzrə qeyri-stasio-

nardır. Çünki hesablanan -1.6037 və -0.9811 test satistikaları bütün kritik dəyərlərlə müqayisədə mütləq dəyərcə daha kiçikdir. Buna görə də meyvə ixracının qeyri-stasionar olduğunu göstərən sıfır hipotezi rədd edilmir. Meyvə ixracı sırası səviyyədə qeyri-stasionar olduğu üçün birinci fərqi alınmış və yenidən test edilmişdir. Əldə edilən nəticələrə görə, həm sabitli model, həm də sabit və trendin olduğu model üzrə hesablanan test statistiklaları (-7.7703 və -7.6461) mütləq dəyər baxımından kritik dəyərlərdən daha böyükdür. Bu səbəbə görə, sıfır hipotezi rədd edilərək, meyvə ixracı dəyişəninin birinci fərqdə stasionar hala gəldiyi göstərilir.

Cədvəl 3

Furye ADF vahid kök testi nəticələri

Dəyişən	Sabit				Sabit və Trend			
	FADF-stat	F-stat	k	Gecikme	FADF-stat	F-stat	k	Gecikme
LMİ	-2.5019	6.8357***	1	1	-4.7285	7.0644***	1	1
ΔLMİ	-9.2380***	1.1071	1	1	-6.5527***	1.1071	1	1

*%10, **%5, ***%1

Cədvəl 3-də təqdim edilən nəticələrə əsasən meyvə ixracı dəyişəni səviyyədə həm sabitli, həm də sabitli və trendli model üzrə qeyri-stasionardır. F-ADF testində, ADF testindən fərqli olaraq iki mərhələli proses mövcuddur. Birinci mərhələdə Furye hədlərinin əhəmiyyətliliyini yoxlamaq üçün F statistikası istifadə edilir. Əgər Furye hədləri əhəmiyyətli olarsa, digər test satatistikası olan FADF statistikası dəyərləndirilir. Göründüyü kimi meyvəçilik ixracı dəyişəninin səviyyə dəyərlərində F statistikası əhəmiyyətlidir. Çünki F statistikasına aid dəyərlər, Becker, Enders və Lee (2006) tərəfindən tərtib edilən kritik dəyərlərdən daha böyükdür. Bu nəticə dəyişəndə mövcud olan dalğalanmaların statistik baxımdan əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Meyvəçilik ixracı dəyişəninin səviyyə dəyərləri üçün hesablanan FADF dəyərlərinə diqqət yetirdikdə bu dəyərlər Chirstopoulos və Leon-Ledesma (2010) tərəfindən tərtib edilən kritik dəyərlərdən mütləq dəyər baxımından daha kiçik olduğu üçün sıranın qeyri-stasionar olduğunu ifadə edən sıfır hipotezi rədd edilə bilməz (8-10). Beləliklə, meyvəçilik ixracı sırasının səviyyədə stasionar olmadığını ifadə etmək mümkündür. Ancaq meyvəçilik ixracının birinci fərqi üçün hesablanan FADF dəyərlərinin, mütləq dəyərlər baxımından kritik dəyərlərdən böyük olması səbəbi ilə sıfır hipotezi rədd edilərək, sıranın birinci fərqdə stasionar olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür. Meyvəçilik ixracı dəyişəninə aid sıranın stasionarlıq dərəcəsi müəyyənləşdirildikdən sonra, bu dəyişən ilə bağlı qurulacaq ARIMA modelinin dərəcəsini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bunun üçün Akaike, Schwatz və Hannan Quin məlumat meyarları istifadə edilmiş və nəticələri şəkil 3 və cədvəl 4-də təqdim edilmişdir.

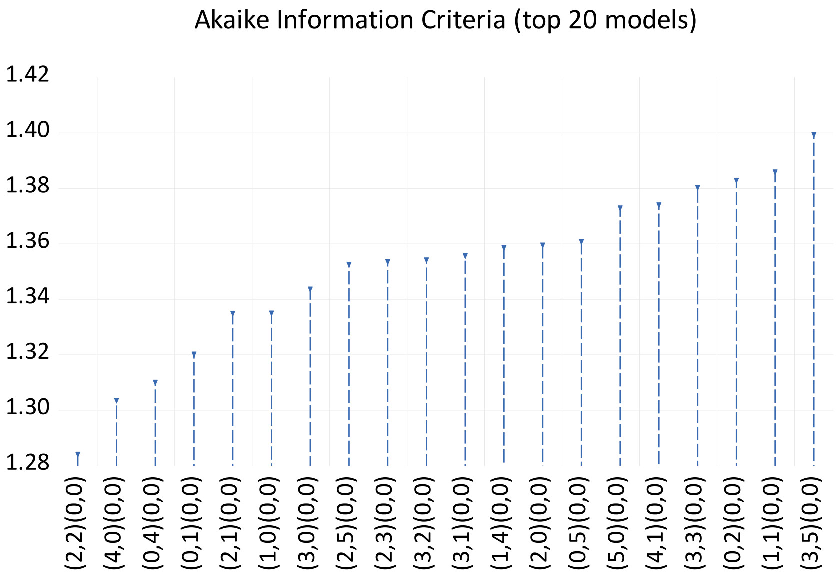

Şək. 3. Akaike Məlumat Meyarı

Şəkil 3 və cədvəl 4-dən göründüyü kimi, Akaike, Schwatz və Hannan Quin məlumat meyarlarının ən kiçik dəyəri (2,2) modelindədir.
ARIMA(2,1,2)
$Y_t = \phi_0 + \phi_1 Y_{t-1} + \phi_2 Y_{t-2} + \theta_1 \varepsilon_{t-1} + \theta_2 \varepsilon_{t-2} + \varepsilon_t$ (2,1)
Burada Y_t sırası stasionar sıradır.
Furye ARMA(2,0)

$$Y_t = \phi_0 + \phi_1 Y_{t-1} + \phi_2 Y_{t-2} + \sum_{k=1}^{K} \left[\alpha_k cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + b_k sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \right] + \varepsilon_t$$

$\pi = 3.14$(2,2
K: modelin dövri komponentlərinin(dalğalanmaların) sayı
t: trend
T: Müşahidə sayı
α_k və b_k furye hədlərinin əmsalları
ϕ_p : AR həddlərinin əmsalları
θ_q: MA hədlərinin əmsalları

Bunun mənası ondan ibarətdir ki, ARIMA (p,d,q) modelinin dərəcəsi ARIMA (2,1) olaraq təyin edilmişdir. Məlumat meyarları əsasında qurulan modellər heç də ən yaxşı model mənasına gəlməməlidir. Məlumat meyarlarına əsasən seçilən model, Qauss-Markov şərtlərini yerinə yetirdiyi zaman ən yaxşı model adlandırıla bilər. Bunun üçün, ARIMA (2,1) modeli qiymətləndirilməli və xətaların ağ küy olub olmadığı yoxlanılmalıdır. Yəni modeldən

əldə edilən xətalar dəyişən varyans və avtokorelyasiyaya sahip olmamaqla yanaşı normal paylanmaya sahip olmalıdır. Bu məqsədlə, ARIMA (2,1) modeli qiymətləndirilmiş və nəticələri cədvəl 5-də verilmişdir. Cədvəl 5-də verilən model nəticələrinə görə, AR(1) və AR(2) əmsallarının hər ikisi mənfi işarəli olub, mütləq dəyər baxımından birdən kiçikdir. Bu əmsallar müvafiq olaraq bir il və iki il əvvəl meyvə ixracında yaşanan artımın cari ayda azalmaya səbəb olduğunu ifadə edir. Yəni meyvə ixracında bir il əvvəl yaşanan 1%-lik artım cari ayda meyvə ixracını ortalama olaraq 0.88%, iki il əvvəl yaşanan 1%-lik artım cari ayda meyvə ixracını ortalama olaraq 0.72% azaldır. Hər iki əmsala aid ehtimal dəyərləri 0.05-dən kiçik olduğu üçün bu əmsallar 5% əhəmiyyətlilik dərəcəsinə görə statistik baxımdan əhəmiyyətlidir. Modelə aid düzəldilmiş R^2 dəyəri 0.55-ə bərabər olduğundan, ARIMA(2,1) modelinin meyvəçilik ixracatında baş verən dəyişikliyin 55%-ni izah etdiyini göstərir. Bu modelin stasionar olub olmadığını yoxlamaq üçün modelə aid tərs köklər hesablanmış və nəticələr müvaiq olaraq şəkil 4 və cədvəl 6-da təqdim edilmişdir.

Cədvəl 4

Məlumat meyarları

Model Selection Criteria Table
Dependent Variable: DLOG(MI)
Date: 11/04/23 Time: 13:15
Sample: 1994 2022
Included observations: 28

Model	AIC*
(2,2)(0,0)	**1.284071**
(4,0)(0,0)	1.303563
(0,4)(0,0)	1.310078
(0,1)(0,0)	1.320267
(2,1)(0,0)	1.334956
(1,0)(0,0)	1.335029
(3,0)(0,0)	1.343660
(2,5)(0,0)	1.352632
(2,3)(0,0)	1.353583
(3,2)(0,0)	1.354169
(3,1)(0,0)	1.355686
(1,4)(0,0)	1.358583
(2,0)(0,0)	1.359544
(0,5)(0,0)	1.360805
(5,0)(0,0)	1.372930
(4,1)(0,0)	1.374063
(3,3)(0,0)	1.380284
(0,2)(0,0)	1.382890
(1,1)(0,0)	1.385925
(3,5)(0,0)	1.399423
(4,2)(0,0)	1.411721
(2,4)(0,0)	1.429645

(1,5)(0,0)	1.429879
(4,3)(0,0)	1.432240
(5,1)(0,0)	1.439947
(0,0)(0,0)	1.444209
(1,2)(0,0)	1.451901
(0,3)(0,0)	1.462818
(4,5)(0,0)	1.469207
(3,4)(0,0)	1.471634
(5,2)(0,0)	1.474108
(1,3)(0,0)	1.486953
(5,3)(0,0)	1.498091
(5,4)(0,0)	1.526712
(4,4)(0,0)	1.537622
(5,5)(0,0)	1.626060

Cədvəl 5

ARIMA(2.1) Modelinin nəticələri

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	0.175	0.060	2.927	0.008
AR(1)	-0.882	0.059	-14.94	0.000
AR(2)	-0.770	0.054	-14.21	0.000
MA(1)	0.939	0.072	13.04	0.000
MA(2)	0.926	0.0444	20.86	0.000
R-squared	0.62	Mean dependent var		0.201
Adjusted R-squared	0.55	S.D. dependent var		0.411
S.E. of regression	0.27	Akaike info criterion		0.437
Sum squared resid	1.60	Schwarz criterion		0.679
Log likelihood	-0.68	Hannan-Quinn criter.		0.506
F-statistic	8.57	Durbin-Watson stat		2.198
Prob(F-statistic)	0.00			
Inverted AR Roots	-.59+.65i	-.59-.65i		
Inverted MA Roots	-.67+.69i	-.67-.69i		

Şəkil 4 və cədvəl 6-da verilən nəticələrə əsasən, ARIMA(2,1) modelinin tərs kökləri mütləq dəyər baxımından birdən kiçik olub, radiusu birə bərabər olan çevrənin daxilində yer almaqdadır. Bu nəticələr ARIMA(2,1) modelinin stasionar olduğunu göstərir. Yəni modelə gələn şoklar, model üzərində keçici təsirə malikdir. Bu nəticələrdən əlavə olaraq, ARIMA(2,1) modelindən əldə edilən xətaların Qauss-Markov şərtlərini ödəyib ödəmədiyini müəyyən etmək üçün avtokorrelyasiya, dəyişən varyans və normallıq testləri edilmiş və nəticələr müvafiq olaraq cədvəl 7 və şəkil 5-də təqdim edilmişdir.

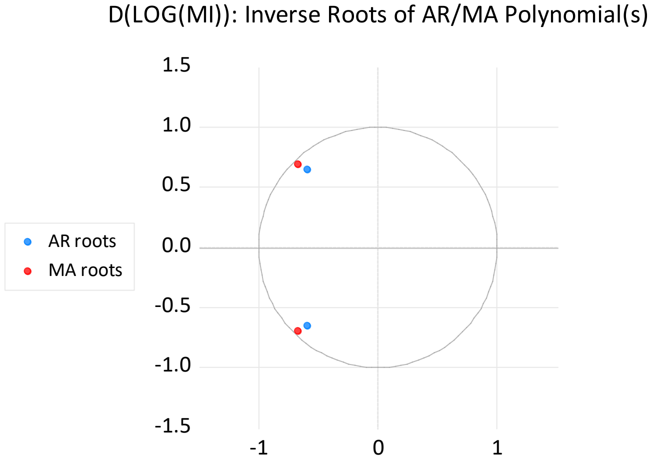

Şək. 4. ARIMA(2,1,2) Modelinin Tərs Kökləri

Cədvəl 6

ARIMA(2,1,2) modelinin tərs kökləri

Inverse Roots of AR/MA Polynomial(s)
Specification: D(LOG(MI)) C AR(1) AR(2) MA(1) MA(2)
Date: 04/01/24 Time: 05:39
Sample: 1994 2025
Included observations: 26

AR Root(s)	Modulus	Cycle
-0.590773 ± 0.649321i	0.8778551824882912	2.721151366641111
No root lies outside the unit circle. ARMA model is stationary.		
MA Root(s)	**Modulus**	**Cycle**
-0.669940 ± 0.691180i	0.9625746865024359	2.684443883468751
No root lies outside the unit circle. ARMA model is invertible.		

Cədvəl 7

ARIMA(2,1,2) modelinə aid diaqnostik testlər

Avtokorrelyasiya Testi			
Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test: Null hypothesis: No serial correlation at up to 3 lags			
F-statistic	**2.370406**	**Prob. F(3,20)**	**0.1010**
Obs*R-squared	7.344343	Prob. Chi-Square(3)	0.0617
Dəyişən varyans Testi			
Heteroskedasticity Test: White Null hypothesis: Homoskedasticity			
F-statistic	**0.947313**	**Prob. F(5,22)**	**0.4705**
Obs*R-squared	4.960389	Prob. Chi-Square(5)	0.4207

Avtokorrelyasiya və dəyişən varyans testinin nəticələrinə əsasən hər iki testə aid ehtimal dəyərləri 0.05-dən daha böyükdür. Bu nəticə modelin xətalarında avtokorrelyasiya və dəyişən varyansın olmağını ifadə edən sıfır hipotezinin rədd edilmədiyini ifadə edir. Yəni modelin xətalarında avtokorrelyasiya və dəyişən varyans yoxdur. Şəkil 5-də verilən Jarque-Bera normallıq testinin nəticələrinə görə, xətaların normal paylanmaya sahib olduğunu göstərən sıfır hipotezi rədd edilə bilməz. Çünki test statistikasına aid ehtimal dəyəri 0.710638-ə bərabər olmaqla 0.05-dən daha böyükdür. Bu nəticə, 5% əhəmiyyətlilik səviyyəsində xətaların normal paylanmaya sahib olduğunu göstərir.

ARIMA(2,1) modelinə aid tərs köklər və xətalar nəzəri şərtləri doğrultduğu üçün qiymətləndirilən modelin, nəzəri modelə uyğunluğunu test etmək məqsədi ilə, nəzəri və qiymətləndirilmiş modelin avtokorrelyasiya və qismi avtokorrelyasiya qrafikləri əldə edilmiş və nəticələr şəkil 6-da təqdim edilmişdir.

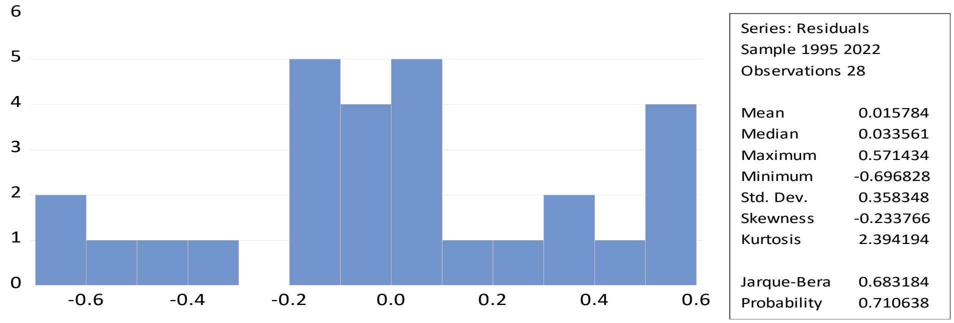

Şək. 5. ARIMA(2,1,2) Modelinin Xətalarının Normallıq Testi

Şəkil 6-da verilən model uyğunluğu qrafikinə nəzər yetirdikdə qiymətləndirilmiş model ilə, nəzəri modelin bir-birinə uyğunluq göstərildiyi görünür. Bu nəticə ARIMA(2,1) modelinin meyvəçilik ixracını modelləşdirmək baxımından doğru bir model olduğunu göstərir. Meyvəçilik ixracını modelləşdirmək baxımından uyğun model əldə edildiyi üçün, bu modelə əsaslanaraq, meyvəçilik ixracının gələcək dəyərləri proqnozlaşdırılmışdır. Proqnoz nəticələri şəkil 7-də təqdim edilmişdir. Şəkil 9 Panel A-da proqnoz nəticələri loqarifmik miqyasda, Panel B-də isə xətti miqyasda göstərilmişdir. Xətti miqyasda göstərilən proqnoz dəyərlərindən açıq şəkildə göründüyü kimi, modelin özü yaxşı bir model olsa da, proqnoz dəyərləri kifayət qədər yaxşı deyildir. Bunu proqnoz kriteriyaları olan Orta Mütləq Yayınma (OMY-MAE), Xətaların Kvadratları Ortalaması (XKO-MSE), Xətaların Kvadratları Ortalamasının Kvadratkökü (XKOK-RMSE) dəyərləri olduqca böyük dəyərlərdir. Bu dəyərlər sıfırdan nə qədər böyük olsa, proqnozun uğurlu olma ehtimalı bir o qədər

aşağı hesab edilir. Bu meyarların çox böyük dəyərlərə sahib olması, xətti funksiya əsasında qurulan ARIMA(2,1,2) modeli ilə hesablanan proqnozların uğursuz olduğunu deməyə əsas verir.

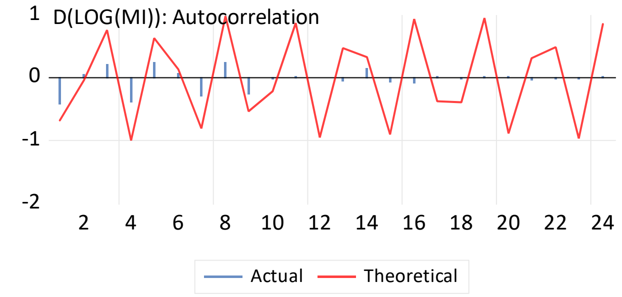

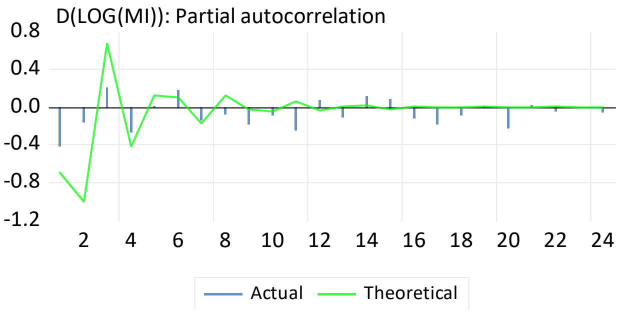

Şək. 6. Qiymətləndirilmiş ARIMA(2,1,2) modeli ilə nəzəri ARIMA(2,1,2) modelinin uyğunluğu

ARIMA(2,1) modeli kifayət qədər yaxşı proqnoz qabiliyyətinə sahib olmadığından, meyvə ixracı sırasında olan dalğalanmaları diqqətə almaq məqsədi ilə, meyvəçilik ixracı Furye ARMA metodu ilə qiymətləndirilmiş və nəticələri cədvəl 8-də təqdim edilmişdir. Cədvəl 8-də təqdim edilən nəticələrdən göründüyü kimi Furye ARMA(2,2) modelində dalğa sayını göstərən k parametri 6 olaraq müəyyən edilmişdir. AR(1) və AR(2) əmsalları müvafiq olaraq -0.730 və -0.738 təxmin edilmişdir. Hər iki əmsala aid ehtimal dəyərləri 0.05-dən kiçik olduğu üçün, əmsallar statistik baxımdan əhəmiyyətlidir. Bu əmsallar, bir və iki il əvvəl meyvəçilik ixracında yaşanan 1%-lik artımın cari ildə meyvəçilik ixracını ortalama olaraq 0.730 və 0.738% azaldığını göstərir. Bu əmsalların mütləq dəyərcə birdən kiçik olmaları modelin stasionar olduğunu ifadə edir. Sinus və kosinus hədləri ilə ifadə edilən Furye əmsalları statistik baxımdan əhəmiyyətli olduğu üçün, meyvəçilik ixracında yaşanan dalğalanmaların statistik və ekonometrik baxımdan əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Modelə aid düzəldilmiş R^2=0.797 olduğu üçün, meyvəçilik ix-

racında baş verən dəyişikliklərin 79.7% -nin model tərəfindən izah edildiyini deyə bilərik. Şəkil 8 və cədvəl 8-dən də göründüyü kimi Furye ARMA(2,2) modeli stasionar modeldir. Yəni qiymətləndirilən model meyvəçilik ixracında yaşanan şoklara qarşı davamlıdır. Bir başqa sözlə, meyvəçilik ixracında yaranan şoklar keçicidir. Model xətalarının Qauss-Markov fərziyyələrini yerinə yetirib yetirmədiyini müəyyənləşdirmək üçün avtokorrelyasiya, dəyişən variant və normallıq testləri edilmiş və nəticələri belədir.

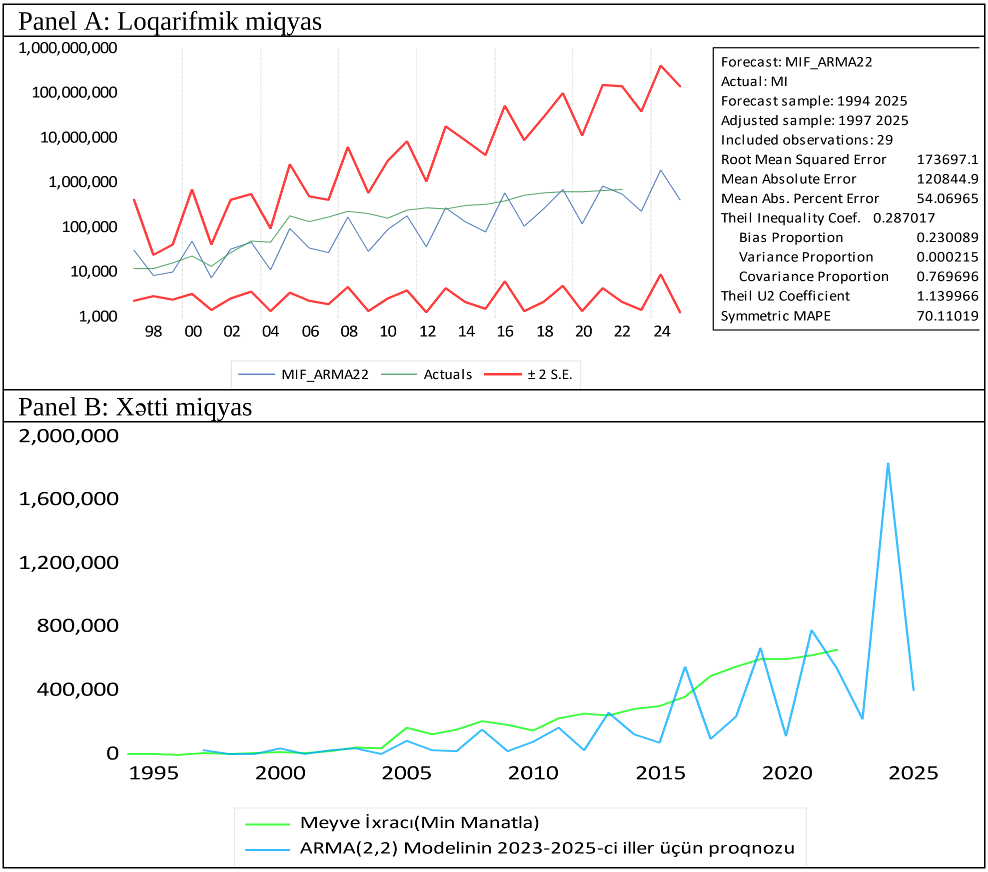

Şək. 7. ARIMA(2,1,2) modelinin 2025-ci il proqnozu

Furye ARMA(2,2) modeli stasionar olduğu üçün bu modelin xətalarının Qauss-Markov şərtlərini yerinə yetirib yetirmədiyini müəyyənləşdirmək üçün, avtokorrelyasiya, dəyişən varyans və normallıq testləri edilmiş və nəticələri cədvəl 10 və şəkil 9-da göstərilmişdir. Avtokorrelyasiya, dəyişən varyans və normallıq testlərinə aid ehtimal dəyərlərinə nəzər saldıqda hər üç testə aid ehtimal dəyərlərinin 0.05-dən daha böyük olduğu görünür. Bu nəticələrə əsasən, Furye ARMA(2,2) modelinin xətalarında avtokorrelyasiya və dəyişən

variant olmadığı görülməklə yanaşı xətaların normal paylanmaya sahib olduğunu ifadə etmək mümkündür. Furye ARMA(2,2) modelinin xətaları Qauss-Markov şərtlərini yerinə yetirdiyi üçün modelin nəzəri model ilə uygunluğunu yoxlamaq məqsədilə avtokorrelyasiya və qismi avtokorrelyasiya qrafikləri çəkilərək şəkil-10 da verilmişdir. Şəkil 10-dan göründüyü kimi, qiymətləndirilmiş model ilə nəzəri model uyğunluq təşkil edir. Furye ARMA(2,2) modeli stasionar olduğu və Qauss Markov şərtlərini yerinə yetirdiyi üçün, eyni zamanda nəzəri model ilə uyğunluq təşkil etdiyi üçün bu model ilə gələcəyə dair proqnoz vermək uyğundur. Proqnoz hesablarına aid qrafiklər şəkil 11-də verilmişdir. Şəkil 11-dən göründüyü kimi, Furye-ARMA(2,0) modelinin proqnoz qabiliyyəti daha yaxşıdır. Eyni zamanda, Orta Mütləq Yayınma (OMY-MAE), Xətaların Kvadratları Ortalaması (XKO-MSE), Xətaların Kvadratları Ortalamasının Kvadratkökü (XKOK-RMSE) dəyərləri ARIMA(2,1) modelinin dəyərləri ilə müqayisə edildikdə daha kiçik dəyərlərə malikdir.

Cədvəl 8

Furye ARMA nəticələri

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	0.132	0.014	9.461	0.001
SIN((2*3.14*1*(@TREND+1))/29)	0.070	0.017	4.128	0.023
COS((2*3.14*1*(@TREND+1))/29)	-0.125	0.022	-5.579	0.009
SIN((2*3.14*2*(@TREND+1))/29)	-0.132	0.019	-6.961	0.001
COS((2*3.14*2*(@TREND+1))/29)	-0.092	0.022	-4.161	0.021
SIN((2*3.14*4*(@TREND+1))/29)	-0.098	0.024	-4.029	0.026
COS((2*3.14*4*(@TREND+1))/29)	-0.099	0.023	-4.314	0.000
SIN((2*3.14*5*(@TREND+1))/29)	-0.078	0.028	-2.827	0.014
COS((2*3.14*5*(@TREND+1))/29)	0.102	0.026	3.927	0.031
SIN((2*3.14*6*(@TREND+1))/29)	-0.023	0.032	-0.717	0.486
COS((2*3.14*6*(@TREND+1))/29)	0.122	0.031	3.915	0.037
AR(1)	-0.730	0.136	-5.367	0.006
AR(2)	-0.738	0.131	-5.634	0.005
R-squared	0.894	Mean dependent var		0.201
Adjusted R-squared	0.797	S.D. dependent var		0.411
S.E. of regression	0.185	Akaike info criterion		-0.229
Sum squared resid	0.445	Schwarz criterion		0.399
Log likelihood	15.987	Hannan-Quinn criter.		-0.048
F-statistic	9.201	Durbin-Watson stat		2.032
Prob(F-statistic)	0.000			
Inverted AR Roots	-.62-.60i	-.62+.60i		

Bu nəticələr meyvə ixracının proqnozlaşdırılmasında, Furye-ARMA(2,2) modelinin, ARIMA(2,1) modeli ilə müqayisədə daha uyğun model olduğunu göstərir. Furye-ARMA(2,2) modelinin proqnoz qiymətlərinə görə, 2024 və 2025-ci illər üçün meyvəçilik ixracı müvafiq olaraq, 444486.7 və 190406.7 min manat həcmində olacaqdır. Şəkil 12-də verilən qrafikdən də

göründüyü kimi, Furye-ARMA(2,2) modelinin həqiqi meyvəçilik ixracı dəyərlərinə uyğunluq səviyyəsi, ARIMA(2,1) modelinin uyğunluq səviyyəsindən daha yüksəkdir. Beləliklə, bütün meyarları nəzərə alaraq, Furye ARMA(2,2) modelinin nəticələrinin daha etibarlı olduğunu ifadə etmək mümkündür.

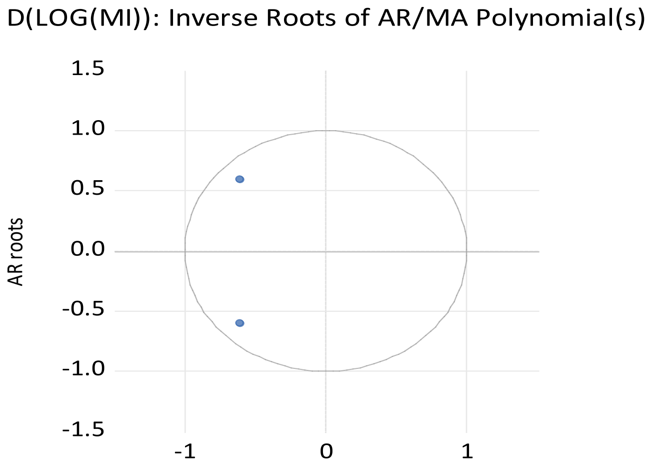

Şək. 8. Furye-ARMA(2,1) Modelinin Tərs Kökləri

Cədvəl 9

ARIMA(2,1) modelinin tərs kökləri

Inverse Roots of AR/MA Polynomial(s)		
Specification: D(LOG(MI)) C AR(1) AR(2) SIN((2*3.14*1*(@TREND+1))/29)+COS((2*3.14*1*(@TREND+1))/29) SIN((2*3.14*2*(@TREND +1))/29) COS((2*3.14*2*(@TREND+1))/29)+ SIN((2*3.14*4*(@TREND+1))/29)+COS((2*3.14*4*(@TREND+1))/29)+SIN((2*3.14*5 *(@TREND+1))/29)+COS((2*3.14*5*(@TREND +1))/29)+SIN((2*3.14*6*(@TREND+1))/29)+ COS((2*3.14*6*(@TREND+1))/29)		
Date: 04/01/24 Time: 09:35		
Sample: 1994 2025		
Included observations: 26		
AR Root(s)	Modulus	Cycle
-0.615453 ± 0.599693i	0.859	2.652
No root lies outside the unit circle.		
ARMA model is stationary.		

Cədvəl 10

Furye ARMA(2,2) modelinə aid diaqoztik test nəticələri

Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test:			
Null hypothesis: No serial correlation at up to 3 lags			
F-statistic	1.418573	Prob. F(3,12)	0.2856
Obs*R-squared	7.330352	Prob. Chi-Square(3)	0.0621
Heteroskedasticity Test: White			
Null hypothesis: Homoskedasticity			
F-statistic	1.477173	Prob. F(9,18)	0.2296
Obs*R-squared	11.89496	Prob. Chi-Square(9)	0.2193

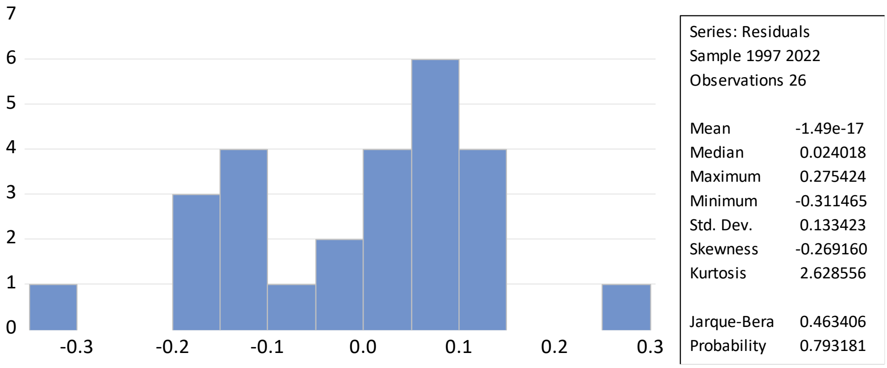

Şək. 9. Furye ARIMA(2,2) modelinin xətalarının normallıq testi

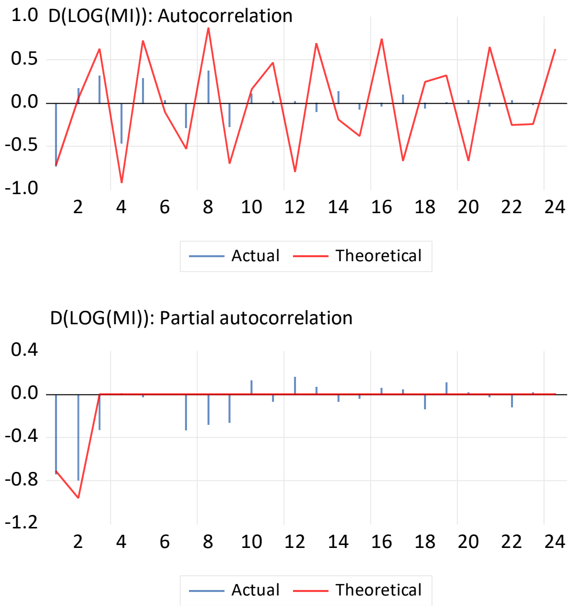

Şək. 10. Qiymətləndirilmiş ARIMA(2,1) modeli ilə nəzəri ARIMA modelinin uyğunluğu

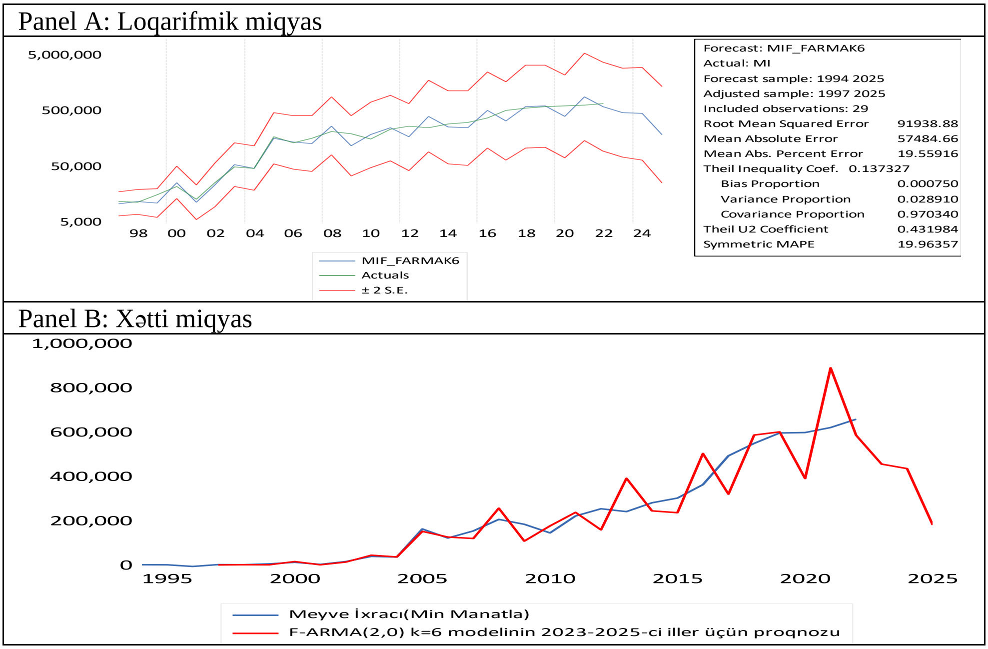

Şək. 11. ARIMA(2,1) modelinin 2025-ci il proqnozu

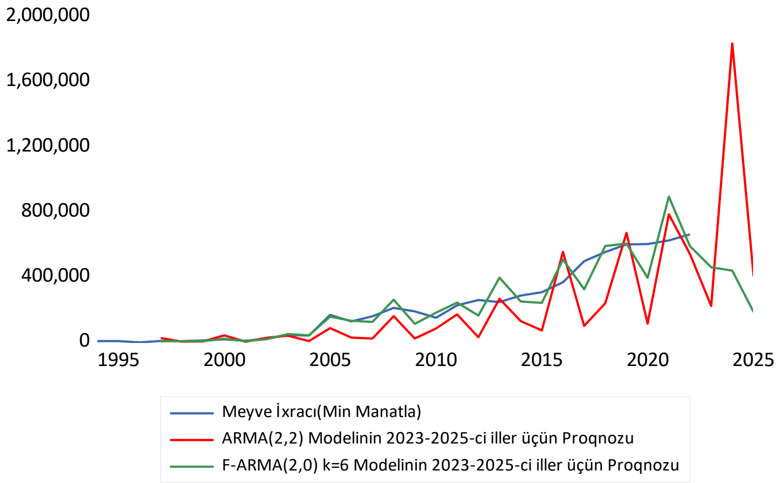

Şək. 12. ARIMA(2, 1) və Fourier ARMA(2,2) modellərinə aid proqnozlar

$Y_t = \phi_0 + \phi_1 Y_{t-1} + \phi_2 Y_{t-2} + \theta_1 \varepsilon_{t-1} + \theta_2 \varepsilon_{t-2} + \varepsilon_t$ ARIMA(2,1)
Burada Y_t sırası stasionar sıradır.

$$Y_t = \phi_0 + \phi_1 Y_{t-1} + \phi_2 Y_{t-2} + \sum_{k=1}^{K} \left[\alpha_k cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + b_k sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \right] + \varepsilon_t$$

$\pi = 3.14$ Furye ARMA(2,2)

K: modelin dövri komponentlərinin(dalğalanmaların) sayı
t: trend
T: Müşahidə sayı
α_k və b_k furye hədlərinin əmsalları
ϕ_p : AR həddlərinin əmsalları
θ_q: MA həddlərinin əmsalları

Göstərilmişdir ki, ARIMA (2.1) modeli kifayət qədər yaxşı proqnoz qabiliyyətinı malik olmadığından meyvə ixracı sırasında olan dalğalanmaları diqqətə almaq məqsədi ilə meyvəçilik ixracı Furye ARIMA metodu ilə qiymətləndirilmişdir və nəticələri təqdim edilmişdir. Sinus və kosinus hədləri ilə ifadə edilən Furye əmsalları statistik baxımdan əhəmiyyətli olduğu üçün, meyvəçilik ixracında yaşanan dalğalanmaların statistik və ekonometrik baxımdan əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Modelə aid düzəldilmiş k^2=0.797 olduğu üçün meyvəçilik ixracında baş verən dəyişikliklərin 79.7%-in model tərəfindən izah edildiyi alınır. Tətbiq edilən model stasionardır, yəni qiymətləndirilən model meyvəçilik ixracında yaşanan şoklara qarşı davamlıdır, başqa sözlə meyvəçilik ixracında yaranan şoklar keçicidir.

Sübut olunmuşdur ki, Furye ARIMA (2, 2) modelinin nəticələri daha etibarlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. "Heydər Əliyevin Milli İqtisadi İnkişaf Modeli Azərbaycanın İqtisadi Müstəqilliyinin əsasıdır" mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları. - Lənkəran, -2023, -s.29-30
2. Abbasova A. Azərbaycanda meyvəçiliyin inkişafının modelləşdirilməsi // Ümumilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildönümünə həsr olunmuş "Tətbiqi riyaziyyatın müasir problemləri" mövzusunda elmi konfransmaterialları.-Bakı:-2024, -s.19
3. Fikrətzadə F.F. Rusiya-Ukrayna münaqişəsindən irəli gələn çağırışlar fonunda Azərbaycanın kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ilə təminatının gücləndirilməsi və ixrac bazarlarının diversifikasiya məsələləri // "İqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnalı, -2022, №2(3).
4. Abbasov İ. Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı. - Bakı: Elm, -2023, - s.24.
5. Kənd təsərrüfatın proqnozlaşdırılması; inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün çağırışlar. // Beynəxalq konfrans materialları. -Bakı: Elm, -2023, -s.22
6. Zeynallı Ə.T. Kəndli sahibkarların aktual problemləri: həlli yolları. I kitab (monoqrafiya). - Bakı: Avropa, -2019, -s.567
7. Axundov Y.M. Azərbaycan Respublikasında meyvəçilik sektorunun ixrac tendensiyaları: müqayisəli təhlil // Agricultural Economics-2023, -№2, -s.44.
8. Zaman serilerinin analizi ve arıma modelleri. DerYayınevi. Akgül.I,-2003
9. Anderson, O.D. The Box-Jenkins approach to time series analysis // RAIRO-OperationsResearch, 1977, - 11(1), -s.3-29.
10. Asteriou, D., & Hall, S. G. Tətbiqi Ekonometrika. Teas Press. – 2022. Tərcümə: Nicat Qasım

СОСТОЯНИЕ ПЛОДОВОДСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ПРОГНОЗ ЭКСПОРТА ФРУКТОВ

Ф.А.МИРЗАЕВ, А.Б.АББАСОВА

РЕЗЮМЕ

В статье проанализировано состояние и развитие плодоводства в нашей стране за последние годы. По полученным результатам можно сказать, что экспорт плодоводства снизился в стоимостном выражении. Использовались данные по экспорту плодоводства, представленные на официальном сайте Статистического комитета Азербайджанской Республики и охватывающие 1994-2022 годы. Благодаря статистике Жарка-Бера и соответствующему значению вероятности, превышающему 0,05, можно сказать, что экспорт фруктовой продукции имеет нормальное распределение. Показано, что, поскольку модель ARIMA не обладает достаточно хорошей прогнозирующей способностью, для учета колебаний экспорта фруктов оценку можно проводить с помощью метода Фурье ARIMA.

Ключевые слова: Метод ARIMA, плодоводство, экспорт плодоводства, метод Фурье ARIMA, условия Гаусса Маркова, прогнозирование, модель экспорта плодоводства

THE STATE OF FRUIT GROWING IN AZERBAIJAN AND FORECASTING OF FRUIT EXPORT

F.A.MIRZAYEV, A.B.ABBASOVA

SUMMARY

In the article, the state and development of fruit growing in our country was analyzed in recent years. According to the obtained results, we can say that the export of fruit growing has decreased in value. Export data on fruit growing, presented on the official website of the Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan and covering the years 1994-2022, was used. Due to the Jarque-Bera statistic and the corresponding probability value greater than 0.05, it can be said that fruit production exports have a normal distribution. It has been shown that since the ARIMA model does not have a sufficiently good forecasting ability, in order to take into account the fluctuations in the fruit export, the evaluation can be carried out with the Fourier ARIMA method.

Keywords: ARIMA method, fruit growing, fruit growing export, Fourier ARIMA method, Gaussian Markov partition, forecasting, fruit growing export model

BAKI UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

№4 Sosial-siyasi elmlər seriyası 2024

UOT 33

EFFEKTİV BİZNES SİTUASİYASI ANALİZİ ÜÇÜN TOWS MATRİSİNİN TƏTBİQİ

F.F.SƏMƏDZADƏ
Bakı Mühəndislik Universiteti
fsamadzade@beu.edu.az

Bugünkü dinamik biznes mühitində təşkilatlar vəziyyətlərini təhlil etmək və qalibiyyət strategiyaları hazırlamaq üçün effektiv vasitələrə ehtiyac duyurlar. TOWS matrisi, tanınmış SWOT təhlilinin genişləndirilməsi ilə güclü çərçivə təklif edir. Daxili güclü və zəif tərəflər ilə xarici imkanlar və təhdidlər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni araşdıraraq, TOWS matrisi biznesə üstünlüklərindən istifadə edən və potensial riskləri azaldan strategiyalar hazırlamağa kömək edir.

Bu məqalədə effektiv situasiya təhlili üçün TOWS matrisinin tətbiqinin müxtəlif aspektlərini təhlil edilir, TOWS matrisinin qurulması prosesini və əldə edilmiş fikirlərə əsaslanaraq təsirli strategiyaların necə hazırlanacağı izah edilir.

Açar sözlər: TOWS matrisi, SWOT təhlili, biznes strategiyası.

TOWS matrisinin əsasları

Situasiya təhlili üçün güclü alət olan TOWS Matrix 1982-ci ildə Heinz Weihrich tərəfindən təqdim edilmişdir. Bu matris daxili və xarici amillərin qarşılıqlı təsirinə diqqət yetirərək onu bir addım daha irəli apararaq tanınmış SWOT təhlilinə əsaslanır [2]. SWOT güclü, zəif tərəfləri, imkanları və təhdidləri müəyyən etsə də, TOWS təsirli strategiyalar hazırlamaq üçün bu elementləri uyğunlaşdırmaqdan da kənara çıxır [1].

Özündə TOWS matrisi sistematik təhlil üçün konseptual çərçivə kimi xarici təhlükə və imkanların təşkilatın daxili zəif və güclü tərəfləri ilə uyğunlaşdırılmasını asanlaşdırır [3]. Matris dörd əsas strateji birləşmə ətrafında qurulmuşdur:

1. SO (güclü tərəflər-fürsətlər): Xarici imkanlardan yararlanmaq üçün daxili güclü cəhətlərdən istifadə etmək.

2. WO (zəifliklər-fürsətlər): Xarici imkanlardan istifadə etməklə daxili zəifliklərin təkmilləşdirilməsi.

3. ST (güclü tərəflər-təhlükələr): Xarici təhlükələrdən qaçmaq üçün daxili güclü tərəflərdən istifadə etmək.

4. WT (zəifliklər-təhlükələr): Təhdidlərdən qaçmaq və zəif tərəfləri minimuma endirmək məqsədi daşıyan müdafiə mövqeyi seçmək.

TOWS matrisi strateji planlaşdırma üçün bir sıra üstünlüklər təklif edir [2]:

– O, tədqiqat və perspektivli strateji istiqamətlər arasında körpü yaratmağa kömək edir.

– Nəticələr dəstək əldə etmək üçün təşkilatı maraqlı tərəflərə açıq şəkildə təqdim edilə bilər.

– Atılacaq addımlar üçün əsas mərkəz nöqtələrini müəyyənləşdirir.

– Matris həm müsbət, həm də mənfi təsirləri nəzərə alaraq bütün əsasları əhatə edir.

Təşkilatın vəziyyətini təhlil etmək üçün strukturlaşdırılmış yanaşma təmin etməklə, TOWS matrisi bizneslərə həm daxili, həm də xarici amilləri əhatə edən hərtərəfli strategiyalar hazırlamağa imkan verir. Bu sistemli təhlil təşkilatlara təhdidləri azaltmağa, fürsətlərdən yararlanmağa, güclü tərəflərdən istifadə etməyə və zəif tərəfləri aradan qaldırmağa kömək edir.

TOWS Matrisinin qurulması

TOWS matrisinin qurulması prosesi təşkilatın strateji mövqeyinə təsir edən həm daxili, həm də xarici amillərin sistemli təhlilini əhatə edir. Bu strukturlaşdırılmış yanaşma bizneslərə unikal vəziyyətlərini həll edən hərtərəfli strategiyalar hazırlamağa kömək edir.

Daxili amillər təşkilatın birbaşa nəzarət etdiyi aspektlərdir. Bunlara daxildir:

Güclü tərəflər: Bunlar təşkilata rəqabət üstünlüyü verən əsas səriştələr, resurslar və imkanlardır. Məsələn, brend reputasiyası, texnoloji inkişaf, istedadlı işçi qüvvəsi, güclü maliyyə resursları.

Zəif tərəflər: Bunlar təşkilatın resursları, imkanları və ya rəqabət üstünlükləri baxımından çatışmayan sahələri təmsil edir. Zəif cəhətləri müəyyən etmək, özünü dürüst qiymətləndirmə və introspeksiya tələb edir.

Daxili amillərin qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakı kimi suallar verə bilərlər [6]:

– Xidmətinizi istehlakçı ehtiyaclarını qarşılamaq üçün ən yaxşı vasitəyə çevirən nədir?

– Şirkətinizi fərqləndirən qabaqcıl xüsusiyyətləriniz və ya yeni imkanlarınız hansılardır?

– Şirkətinizin hansı aktivləri var?

– Şirkətinizin hansı aspektində böyümək üçün yer var?

Xarici amillər təşkilatın birbaşa nəzarət edə bilmədiyi, lakin onlara cavab verməli olduğu iş mühitinin elementləridir:

İmkanlar, təşkilatın üstünlüyü üçün istifadə edilə bilən xarici şərtlərdir. Onlar aşağıdakılardan yarana bilər:

– İnkişaf etməkdə olan bazar tendensiyaları
– İstehlakçı seçimlərinin dəyişdirilməsi
– Texnoloji yeniliklər
– Strateji tərəfdaşlıqlar

Təhdidlər, təşkilatın uğuru üçün risklər və ya problemlər yaradan xarici amillərdir:

– Bazar dalğalanmaları
– Qanunvericilikdəki dəyişikliklər
– Rəqabət təzyiqləri

Xarici amilləri qiymətləndirmək üçün təşkilatlar aşağıdakı kimi suallara cavab tapa bilərlər [6]:

– Hansı maneələr şirkətinizin uğurunu çətinləşdirə bilər?
– Hansı rəqiblərin biznesinizi təhdid etmək potensialı var?
– Fəaliyyət göstərdiyiniz bazarda hər hansı siyasi və ya iqtisadi risklər varmı?
– İstehlak bazarınız şirkətinizin gələcəyi üçün risk yarada biləcək şəkildə inkişaf edirmi?

Matris strukturunun yaradılması

Daxili və xarici amillər müəyyən edildikdən sonra TOWS matrisi qurula bilər. Matris daxili amillərin (güclü və zəif tərəflərin) xarici amillərlə (imkanlar və təhlükələr) kəsişdiyi bir qrafik kimi qurulmuşdur [4]. Bu dörd kvadrant yaradır (cədvəl 1):

– SO (Strengths-Opportunities): Xarici imkanlardan yararlanmaq üçün daxili güclü cəhətlərdən istifadə edən strategiyalar.
– WO (Weaknesses-Opportunities): Xarici imkanlardan istifadə etməklə daxili zəiflikləri yaxşılaşdırmaq üçün strategiyalar.
– ST (Strengths-Threats): Xarici təhlükələrdən qaçmaq üçün daxili güclü tərəflərdən istifadə edən strategiyalar.
– WT (Weaknesses-Threats): Təhdidlərdən qaçmaq və zəif tərəfləri minimuma endirmək məqsədi daşıyan ən müdafiə strategiyaları.

Bu kəsişmələri sistematik şəkildə təhlil edərək, təşkilatlar öz spesifik vəziyyətlərinə və bazar mövqelərinə cavab verən məqsədyönlü strategiyalar hazırlaya bilərlər.

Cədvəl 1

	Fürsətlər (xarici mühit) 1. 2. 3.	Təhdidlər (xarici mühit) 1. 2. 3.
Güclü tərəflər (müəssisədaxili) 1. 2. 3.	SO Müəssisənin güclü tərəflərini fürsətlərin təsir gücünün artırılmasına yönəltmək	ST Müəssisənin güclü tərəfləri ilə təhdidlərin effektini azaltmaq
Zəif tərəflər (müəssisədaxili) 1. 2. 3.	WO Fürsətlərdən istifadə edərək müəssisənin zəif tərəflərinin təsir gücünü azaltmaq	WT Müəssisənin zəif tərəflərini azaldıcı və təhdidlərdən qoruyucu strategiyaları tətbiq etmək

Həyata keçirilə bilən strategiyaların hazırlanması

TOWS matrisi təşkilatın daxili faktorları ilə xarici mühit arasında qarşılıqlı əlaqəni təhlil edərək, həyata keçirilə bilən strategiyaların işlənib hazırlanması üçün güclü alət kimi xidmət edir. Bu proses dörd növ strategiyanın yaradılmasını nəzərdə tutur: SO, ST, WO və WT. Hər bir strategiya növü güclü, zəif tərəflər, imkanlar və təhdidlərin xüsusi birləşməsinə diqqət yetirir.

SO strategiyaları xarici imkanlardan yararlanmaq üçün daxili güclü tərəflərdən istifadə etməyi hədəfləyir. Bu strategiyalar uğur üçün ən böyük potensiala malikdir, çünki onlar bazar imkanlarını ələ keçirmək üçün təşkilatın əsas səriştələrindən istifadə etməyə yönəlir. Məsələn, güclü texnoloji təcrübəyə (güclü tərəf) malik bir texnoloji şirkət ağıllı ev cihazlarına artan tələbatdan (imkan) yararlana bilər.

SO strategiyalarını inkişaf etdirmək üçün təşkilatlar özlərinə sual verməlidirlər:

– Güclü tərəflərimiz bu fürsətlərdən istifadə etməyimizə necə kömək edə bilər?

– Güclü tərəflərimizdən istifadə etmək üçün hansı tədbirləri görməliyik?

ST strategiyaları və ya Maksi-Mini strategiyaları xarici təhlükələrin qarşısını almaq və ya minimuma endirmək üçün daxili güclü tərəflərdən istifadə etməyi nəzərdə tutur. Bu strategiyalar çətin bazar şəraitində rəqabət üstünlüyü saxlamaq üçün çox vacibdir. Məsələn, güclü brend mövcudluğu (güclü tərəf) olan pərakəndə satış şəbəkəsi e-ticarət rəqiblərinin təhlükəsinə qarşı çıxmaq üçün onlayn alış-veriş platforması (strategiya) inkişaf etdirə bilər.

ST strategiyalarını tərtib edərkən təşkilatlar nəzərə almalıdırlar:

– Bu təhlükələrə qarşı gücümüzdən necə istifadə edə bilərik?

– Bu təhlükələri aradan qaldırmaq və ya azaltmaq üçün nə etməliyik?

Mini-Maksi strategiyaları da adlandırılan WO strategiyaları xarici imkanlardan istifadə etməklə daxili zəiflikləri yaxşılaşdırmağa yönəlmişdir. Bu yanaşma təşkilatlara eyni zamanda bazar tendensiyalarını kapitallaşdırmaqla öz məhdudiyyətlərini aradan qaldırmağa imkan verir. Məsələn, məhdud marketinq resursları (zəiflik) olan kiçik biznes bazarda iştirakını artırmaq üçün sosial mediadan (imkandan) istifadə edə bilər.

Effektiv WO strategiyalarını inkişaf etdirmək üçün təşkilatlar soruşmalıdır:

– Bu fürsətlərdən istifadə etmək üçün zəif tərəflərimizi necə güclü tərəflərə çevirə bilərik?

– Zəif cəhətlərimizi aradan qaldırmaq üçün hansı tədbirləri görməliyik?

WT strategiyaları və ya Mini-Mini strategiyaları TOWS matrisindəki ən müdafiə mövqeyini təmsil edir. Bu strategiyalar daxili zəiflikləri minimuma endirmək və xarici təhlükələrdən müdafiə etmək məqsədi daşıyır. Onlar tez-tez təşkilat çətin vəziyyətdə olduqda istifadə olunsa da, uzunmüddətli uğur üçün, ümumiyyətlə, SO, ST və WO strategiyalarına daha çox diqqət yetirmək məsləhətdir.

WT strategiyalarını hazırlayarkən təşkilatlar nəzərə almalıdırlar:

– Bu təhlükələrdən qorunmaq üçün zəif cəhətlərimizi necə yumşalda bilərik?

– Biznesimizin ən riskli tərəfləri hansılardır və biz onları necə həll edə bilərik?

Bu dörd strateji kombinasiyanı sistematik şəkildə təhlil edərək, təşkilatlar unikal vəziyyətlərinə və bazar mövqelərinə cavab verən hərtərəfli fəaliyyət strategiyaları dəsti hazırlaya bilərlər. Bu yanaşma strategiyaların təcrid olunmuş şəkildə inkişaf etdirilməməsini, lakin biznesə təsir edən real dünya faktorlarına mahiyyət etibarilə bağlı olmasını təmin edir .

TOWS-dan əldə edilən strategiyaların həyata keçirilməsi

Təşkilat TOWS matrisindən istifadə edərək strategiyalar hazırladıqdan sonra növbəti mühüm addım bu strategiyaları effektiv şəkildə həyata keçirməkdir. Bu proses strateji alternativlərin prioritetləşdirilməsini, onların təşkilati məqsədlərə uyğunlaşdırılmasını və həyata keçirilməsinin davamlı monitorinqini və tənzimlənməsini əhatə edir.

TOWS matrisi dörd kvadrant üzrə çoxlu strateji seçimlər yaradır: SO (Güclü tərəflər-İmkanlar), ST (Güclü tərəflər-Təhlükələr), WO (Zəif tərəflər-İmkanlar) və WT (Zəif tərəflər-Təhlükələr). Bu seçimlərə üstünlük vermək üçün təşkilatlar:

1. Hər bir strateji variantın potensial nəticələrini qiymətləndirməli.

2. Resurs bölgüsü, riskin azaldılması, vaxt qrafiki və investisiyadan gözlənilən gəlir kimi amilləri nəzərdən keçirməli.

3. Hər bir variantın təşkilatın məqsəd və vəzifələrinə uyğunluğunu qiymətləndirməli.

Məsələn, təşkilat mövcud maliyyə imkanlarından yararlanmaq üçün qrant yazmaq təcrübəsindən istifadə edən SO strategiyasına üstünlük verə bilər. Bu strategiya xarici imkanları ələ keçirmək üçün daxili güclərdən istifadə etdiyi üçün yüksək uğur potensialına malikdir.

Seçilmiş strategiyaların təşkilatın ümumi uğuruna töhfə verməsini təmin etmək üçün onları təşkilat məqsədləri ilə uyğunlaşdırmaq vacibdir. Bu uyğunlaşma prosesinə daxildir:

1. Hər bir strateji yanaşma üçün konkret və həyata keçirilə bilən addımların müəyyən edilməsi.
2. Bu tədbirlərin təşkilatın resursları və imkanları ilə uzlaşdırılmasını təmin etmək.
3. Müəyyən edilmiş strateji yanaşmaları xüsusi tədbirlərlə əlaqələndirmək üçün strateji seçimlər matrisi kimi alətlərdən istifadə.

Məsələn, əgər təşkilatın məqsədi potensial maliyyə azalmaları (ST strategiyası) şəraitində səmərəliliyi artırmaqdırsa, onlar resursdan istifadəni optimallaşdırmaq üçün könüllü idarəetmə proqramını tətbiq edə bilərlər.

TOWS-dan əldə edilən strategiyaların həyata keçirilməsi davamlı monitorinq və düzəliş tələb edən davamlı bir prosesdir. Təşkilatlar, həyata keçirilən strategiyalarla bağlı əsas performans göstəricilərini izləməli, icra zamanı yarana biləcək potensial maneələri və ya çətinlikləri müəyyən etməli və strategiyanın effektivliyini təmin etmək üçün lazımi düzəlişlər etməlidirlər.

TOWS-dan əldə edilən strategiyaları həyata keçirmək üçün bu strukturlaşdırılmış yanaşmaya riayət etməklə, təşkilatlar öz güclü tərəflərini effektiv şəkildə istifadə edə, zəif tərəflərini aradan qaldıra, fürsətlərdən yararlana və biznes mühitlərində təhlükələri azalda bilərlər.

Nəticə

TOWS matrisi ənənəvi SWOT analizinə yeni baxış bucağı gətirməklə strateji planlaşdırma sahəsində oyun dəyişdirici olduğunu göstərir. Təşkilatlara daxili güclü və zəif tərəflər və xarici imkanlar və təhdidlər arasında qarşılıqlı əlaqəni təhlil etməyə imkan verməklə, hədəflənmiş strategiyaların hazırlanması üçün sistemli yanaşma təklif edir. Bu üsul təkcə biznesə öz üstünlüklərindən istifadə etməyə kömək etmir, həm də potensial riskləri aradan qaldırmağa kömək edir, daha məlumatlı qərar qəbul etməyə və rəqabət mövqeyini yaxşılaşdırmağa gətirib çıxarır.

Beləliklə, TOWS-dan əldə edilən strategiyaların həyata keçirilməsi SWOT təhlilini fəaliyyətə çevirmək üçün açardır. Strateji variantları prioritetləşdirməklə, onları təşkilati məqsədlərlə uyğunlaşdırmaqla və onların effektivliyinə davamlı olaraq nəzarət etməklə, müəssisələr dəyişən bazar şərtlərinə uyğunlaşa bilərlər. Buna görə də TOWS matrisi təşkilatları strategiya-

nın formalaşdırılması və icrasının mürəkkəb prosesində istiqamətləndirmək üçün dəyərli alət kimi xidmət edir, onlara bugünkü dinamik biznes mənzərəsində çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə və imkanlardan istifadə etməyə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dandage, R.V., Mantha, S.S. and Rane, S.B. Strategy development using TOWS matrix for international project risk management based on prioritization of risk categories // International Journal of Managing Projects in Business, 2019, Vol. 12 No. 4, pp. 1003-1029. https://doi.org/10.1108/IJMPB-07-2018-0128
2. Heinz Weihrich, The TOWS matrix—A tool for situational analysis, Long Range Planning, Volume 15, Issue 2, 1982, Pages 54-66, ISSN 0024-6301, https://doi.org/10.1016/0024-6301(82)90120-0. (https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/0024630182901200)
3. Sudjilah, & Rachmawati, E. (2021). Empowerment of Micro, Small, Medium Enterprise (MSME) Using SWOT Analysis. European Journal of Business and Management. https://doi.org/10.7176/ejbm/13-8-07
4. https://getlucidity.com/strategy-resources/an-introduction-to-tows-analysis/
5. https://www.professionalacademy.com/blogs/an-introduction-to-the-tows-matrix-putting-swot-into-action/
6. https://nonprofitbuilder.org/storage/303/TOWS-Long-Range-Planning-Heinz-Weihrich.pdf

ПРИМЕНЕНИЕ МАТРИЦЫ TOWS ДЛЯ ЭФФЕКТИВНОГО АНАЛИЗА БИЗНЕС-СИТУАЦИИ

Ф.Ф. САМАДЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В современных динамичных условиях ведения бизнеса организациям необходимы эффективные инструменты для анализа своей ситуации и разработки успешных стратегий. Матрица TOWS представляет собой мощную концептуальную модель, расширяющую известный анализ SWOT. Путем изучения взаимосвязей между внутренними сильными и слабыми сторонами, а также внешними возможностями и угрозами, матрица TOWS помогает предприятиям разрабатывать стратегии, позволяющие использовать их преимущества и минимизировать потенциальные риски.

В данной статье рассматриваются различные аспекты применения матрицы TOWS для эффективного ситуационного анализа, описывается процесс её построения, а также объясняется, как на основе полученных данных разрабатывать результативные стратегии.

Ключевые слова: матрица TOWS, SWOT-анализ, бизнес-стратегия.

APPLICATION OF THE TOWS MATRIX FOR EFFECTIVE BUSINESS SITUATION ANALYSIS

F.F. SAMADZADE

SUMMARY

In today's dynamic business environment, organisations need effective tools to analyse their situations and develop winning strategies. The TOWS matrix offers a powerful framework that extends the well-known SWOT analysis. By examining the interrelationships between internal strengths and weaknesses and external opportunities and threats, the TOWS matrix helps businesses develop strategies that leverage their strengths and mitigate potential risks.

This article analyses various aspects of applying the TOWS matrix for effective situation analysis, explains the process of constructing the TOWS matrix, and explains how to develop effective strategies based on the insights gained.

Keywords: TOWS matrix, SWOT analysis, business strategy.

MÜNDƏRİCAT

HÜQUQ

Əliyeva R.Z.
Aİ-nin ətraf mühitə cavabdehlik razılaşmalarındakı rolu 5
Səlimova L.K.
Siyasi qrupların təxribatına qarşı atılan tədbir kimi əhalinin köçürülməsi ilə milli, etnik, irqi və ya dini qrupun məhv edilməsi üçün qəsdən törədilən əməllərin fərqi 17
Hüseynzadə H.R.
Əmtəə nişanlarından qanunsuz istifadə etmə haqsız rəqabətə səbəb olan cinayət əməllərindən biri kimi 34
Mahmudov E.V.
Əmək müqaviləsinə xitam verilməsi zamanı hüquqi təminatlar 48

POLİTOLOGİYA

Məmmədova A.M.
Çin Xalq Respulikasının ərzaq təhlükəsizliyi siyasəti və bu sahədəki uğurlu təcrübəsi 56

PEDAQOGİKA

Aslanzadə N.F.
Yetkinlik dövründə mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin inkişafına təsir edən amillər 79

SOSİOLOGİYA

Əsgərova Z.Q., Məmmədova A.M.
Qarabağın mədəni irsi 86

İQTİSADİYYAT

Mirzəyev F.Ə., Abbasova A.B.
Azərbaycanda meyvəçiliyin vəziyyəti və meyvə ixracatının proqnozlaşdırılması.... 91
Səmədzadə F.F.
Effektiv biznes situasiyası analizi üçün TOWS matrisinin tətbiqi 110

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Алиева Р.З.
Роль ЕС в соглашениях об экологической ответственности 5
Салимова Л.К.
Отличие переселения, как меры противодействия подрывной деятельности политических групп, от умышленных деяний по уничтожению национальной, этнической, расовой или религиозной группы 17
Гусейнзаде Х.Р.
Незаконное использование товарных знаков как фактор недобросовестной конкуренции и преступного деяния 34
Махмудов Э.В.
Правовые гарантии при расторжении трудового договора 48

ПОЛИТОЛОГИЯ

Мамедова А.М.
Политика продовольственной безопасности Китайской Народной Республики и успешная практика в этой области 56

ПЕДАГОГИКА

Асланзаде Н.Ф.
Факторы, влияющие на развитие нравственных и общечеловеческих ценностей в подростковом возрасте 79

СОЦИОЛОГИЯ

Аскерова З.Г., Мамедова А.М.
Культурное наследие Карабаха 86

ЭКОНОМИКА

Мирзаев Ф.А., Аббасова А.Б.
Состояние плодоводства в Азербайджане и прогноз экспорта фруктов 91
Самадзаде Ф.Ф.
Применение матрицы TOWS для эффективного анализа бизнес-ситуации 110

CONTENTS

LAW

Mehtiyev N.H., Əliyeva R.Z.
The EU’s role in environmental liability agreements 5
Salimova L.K.
Distinguishing resettlement as a measure to counter subversive activities of political groups from deliberate actions to destroy a national, ethnic, racial or religious group 17
Huseynzade H.R.
Illegal use of trademarks as one of the criminal acts causing unfair competition 34
Mahmudov E.V.
Legal guarantees in case of termination of an employment contract 48

POLITICAL SCIENCE

Mammadova A.M.
Food security of the People's Republic of China and successful experience in this field... 56

PEDAGOGY

Aslanzadeh N.F.
Factors affecting the development of moral and universal values in adolescents 79

SOCIOLOGY

Asgarova Z.G., Mammadova A.M.
Cultural heritage of Karabakh 86

ECONOMY

Mirzayev F.A., Abbasova A.B.
The state of fruit growing in Azerbaijan and forecasting of fruit export............. 91
Samadzade F.F.
Application of the TOWS matrix for effective business situation analysis 110

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 07.05.2021-ci il tarixli 48-01-947/16 saylı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompüterdə çap olunmuş şəkildə disklə birlikdə təqdim olunur, disklər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalın əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin əlavə 4.1 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) biblioqrafik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. - Bakı: Azərnəşr, - 1994. - 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dörddən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 1999. - 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: [7 cilddə], - Bakı: Elm, - 2000. IV c., - 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, - 2001. № 3. - s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. - Bakı: Nurlan, - 2003. - s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xlorplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. dis. - Bakı, 2003. - 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi // «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., - Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siyahı №2, iş №26, vərəq.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

Redaktor: ***Məryəm Qədimova***

Korrektor: ***Solmaz Babaşova***

Kompüter tərtibçisi: ***Azadə İmanova***

Çapa imzalanmışdır: 14.03.2025
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 7,75 ç.v. Sayı 100.
BDU Nəşr Evində çap olunmuşdur.

AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.
Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16
e-mail: bduneshrevi@bsu.edu.az
www.bsu.edu.az